

Inistiitiyuutii Leenjii Ogeessota Qaamolee Haqaa fi Qorannoo Seeraa Oromiyaa

Moojulii Leenjii Hojiirraa

Dhiyeessa, Dhagahaa fi Madaallii Ragaa: Seeraa fi Hojimaata

Qopheessitootni:

Habtaamuu Bultii
Angessaa Itichaa

Gulaaltotni:

Obbo Habtee W/Sanbat

Obbo Tafarii Baqqalaa

Obbo Abdii Asaffaa

Gurraandhala 2011, ILQSO

BAAFATA

Gabaajeewwan	4
SEENSA WALIIGALAA.....	5
BOQONNAA TOKKO.....	7
Maalummaa Ragaa fi Gosoota Ragaa.....	7
1.1. Seensa	7
1.2. Ragaa (Evidence).....	7
1.3. Gosoota Ragaa	9
1.4. Rogummaa fi Fudhatamummaa Ragaa	9
1.5. Ijoo dubbii fi Sirna qabannaa Ijoo dubbii	11
A. Ijoo dubbii qabamuu qabu ykn ijoo dubbii ro gummaa qabu qabachuu dhabuu	14
B. Ijoowwan dubbii falmicha keessatti seerummaa gaafatmeef deebii kennuu danda'an hunda duguuganii qabachuu dhabuu	16
C. Ijoo dubbii jalqaba falmii irratti hin qabamne barreessa murtii keessatti ibsu.....	17
D. Ijoo dubbii seerummaa gaafatameef deebii kennuu hin dandeenye fi ifa hin taanee qabachuu.....	17
E. Ajajoota mana murtii kenne raawwatamu fi raawwatamu dhabuu irratti falmiin iddoo ka'eetti ijoon dubbii itti qabame ragaan qulqulleessuu dhabuu	19
BOQONNAA LAMA	20
Diyeessaa fi Dhagaha Ragaa Dhimma Hariiroo Hawaasaa	20
2.1. Seensa	20
2.2. Dhiyeessa Ragaa Namaa.....	20
2.3. Dirqama Hubachiisuu	21
2.4. Ragaa Qorachuu.....	23
2.5. Dhiyeessa Ragaa Sanadaa.....	24
2.6. Rakkoo dhiyeessa ragaa namaan walqabatee mul'atu	26
2.7. Rakkoo dhiyeessa ragaa sanadaan (barreeffamaan) walqabatee mul'atu	26
2.8. Rakkoo ragaa qorachuun walqabatee mul'atu	27
2.9. Dhiyeessaa fi Dhagahaa Ragaa Dhimma Yakkaa.....	27
2.9.1. Dhiyeessa Ragaa fi Ragaa Qorachuun Walqabate Rakkoolee Mul'atan	28
2.9.2. Jalmurtii of Irraa Ittisii Kennamu Keessatti Rakkoolee Mul'atan	30
2.9.3. Ragaa dhaghuun (qorachuun) walqabate rakkoolee mul'atan	31
2.9.4. Gita Mirkaneessaa Ragaa.....	32

BOQONNAA SADII.....	39
Ragaa Madaaluu: Dhugummaa Ragaa Mirkaneessuu.....	39
3.1. Seensa	39
3.2. Dhugummaa Ragaa Namaa Mirkaneessuu	39
3.2.1. Adeemsa Waa Yaadachuu fi Hanqinaalee Achi Keessatti Mul’atan	40
A. Qalbeeffachuu (Perception)	40
B. Sammuutti Qabachuu (Encoding).....	41
D. Yaadachuu (retrieve).....	42
3.2.2. Adeemsa Ragaa Fuudhuu Keessatti Dhugummaa Ragaa Namaa Mirkaneessaa Deemuu..	43
Hojjiwwan af-gaaffii dura hojjetamuu qaban hojjechuu.....	43
A. Hojjiwwan yeroo af-gaaffii gaggeessan hojjetaman	44
B. Shakkamaa qaamaan yookaan suuraan adda akka baasu gochuu	46
3.3. Ragaa sobaa fi maloota ragaa sobaa ittii to’atan.....	46
3.4. Gaaffii Qaxxaamuraa	49
3.5. Dhugummaa Jecha Raga-Baatu Madaaluu	50
Gaaffilee Marii.....	51
3.3 . Ragaa Ogeessaa (Expert Evidene)	52
A. Hikkoo ragaa ogeessaa fi yaada waliigalaa	52
B. Ragaan ogeessaa barbaachisaa ta’ee yoo argame qofa dhiyaata	53
C. Ragaan ogeessaa ragaa bu’aa saayinsiiti.....	55
D. Ragaan Ogeessaa Ragaa Amanamummaa Guutuun Irratti Gatamu Miti.....	56
E. Dhugummaa ragaa ogeessaa sirna kakuu fi gaaffileen qulqulleessuu	58
A. Hiikkoo Sanadaa	64
B. Garee Sanadootaa (Akaakuu Sanadootaa).....	65
1. Sanadoota Sadarkaa Tokkoffaa (Ragaa Sanadaa).....	66
ii. Sanada mirkanaa’ee galmaa’e.....	69
iii. Sanada Dhuunfaa (Sanada hin mirkanoofnee fi hin galmoofne)	77
✓ Mallattoo sanada irra jiru qorachiisuu	77
✓ Ragaa dhiyaate duuba seeraa alummaan jiraachuu ilaaluu	80
2. Sanadoota Sadarkaa Lammaffaa	83
Maddoota Barreeffamichaa.....	88

Gabaajeewwan

- MMWO Mana Murtii Waliigala Oromiyaa
- MMWF Mana Murtii Waliigala Federaalaa
- MMO Mana Murtii Ol'aanaa
- MMA Mana Murtii Aanaa
- RDFI Ripaabilika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaa
- Dha/Ij Dhaddacha Ijibaataa
- Kwt Keewwata
- A/Alangaa Abbaa Alangaa
- SDFHH Seera Adeemsa Falmii Hariiroo Hawaasaa
- SDFY Seera Adeemsa Falmii Yakkaa
- SY Seera Yakkaa
- SHH Seera Hariiroo Hawaasaa
- SMO Seera Maatii Oromiyaa
- Lakk. Lakkoofsa

SEENSA WALIIGALAA

Ol'aantummaan seeraa fi kabajamuun mirga lammiilee guddina itti fufinsaa biyyi tokko galmeesiisuuf hojjetu keessatti shoorra guddaa akka qabu ni beekama. Heerri mootummaa RDFI fi heera mootummaa naannoo Oromiyaa lammiileen mirga guddachuu fi jireenya fooyyee qabu jiraachuu kan qaban ta'u beekamti kennuu¹ bira darbuun mirgoonni bilisummaa qaamaa fi dinagdee kun cabani bakka argamanitti mana murtii ykn qaama aangoo abbaa seerummaan kennameef biratti dhimma isaanii dhiyefachuun murtii haqaa argachuu akka qaban tumameera.² Qaamooleen haqaatis murtiin kennan haqa qabeessaa fi adeemsa seeraan diriiree jiru kan eeggate ta'uu akka irra jiraatu ni hubatama³. Murtiin qaamoleen haqa kennan adeemsa falmii seerri kaa'e jiru keessa darbuun kan kennamudha. Adeemsoota falmii keessatti hordofaman keessaa tokko firiwwan dubbii wal falmitoonni irratti walfalaman adda baafachuun ijoo dubbii ro gummaa qabu qabachuun ragaa ro gummaa qabuun dhugaa irra gahuu fi murtii haqaa kennuudha.

Sirni bulchiinsa haqaa bu'aa qabeessa kan ta'u dhimmoonni qaamolee haqaatti dhiyaatan ragaa ro gummaa fi dhugummaa qabu irratti hundaa'un murtiin kan itti kennamu yoo ta'e qofa akka ta'e ni beekama. Dhimmoota yakkaa fi hariiroo hawaasaa mana murtiitti dhiyaatan seeraan guudunfaa kan argatan ragaa irratti hundaa'ameeti. Abbootiin seeraa fi Abbootiin alangaa dhimmoota murteessuudhaaf aangoo qaban irratti murtee haqa qabeessa ta'e kan kennan ragaa dhugaa fi qabatamaa ta'e bu'uura godhataniiti.

Ogeessonni seeraa, keessumattuu abbootiin seeraa, abbootii alangaa, abukaatootaa fi kkf hojii guyyaa guyyaatti rawwatan hundi ragaa irratti kan hundaa'e waan ta'eef waa'ee faayidaa ragaa isaan caalaa qaamni beeku hin jiru hoo jedhame dhugaa irraa fagaachuu hin ta'u. Haata'u malee, ogeessota seeraa, keessattuu abbaa seeraa fi abbaa alangaa biratti ijoo falmii sirrii ta'e adda baafachuu, ragaa sirnaan qorachuu (dhagahuu) fi ragaa madaaluu irratti hubannoo wal-fakkaataa kan hin jirre ta'u dhimmoota walfakkaatoo fi ragaa walfakkaatoo tiin murtiin garaagarummaa qabu yoo gu kennamu hojimaata keessatti mul'ata. Kana irraan kan ka'e haqa qabeessummaa fi qulqullinni murtiilee kennamanii gaaffii keessa galuun amantaa fi gara-gahiinsi uummanni qaamolee haqaa fi mootummaa irratti qabu yeroodhaa gara yerootti gadi bu'aa kan dhufe ta'uu bira darbee madda komii fi rakkoo bulchiinsa gaarii erga ta'ee oolee buleera. Kanaaf rakkoo

¹ Heera Mootummaa RDFI kwt 43 (1)

² Miil-jalee olii, kwt.37 fi HMNO kwt 37

³ Miil-jalee olii, kwt 79(3)

gama kanaan jiru furuuf leenjii hubannoo ogeessota seeraa naannoo keenyaa cimsuu mata duree kana irratti kennuun barbaachiisaa ta'ee argameera. Bu'uuruma kanaan kaayyoon moojuulii kanaa sirna dhiyeessa, dhagahaa fi madaallii ragaa namaa, ragaa sanadaa fi ragaa ogummaa irratti uwwisa seeroota deemsaa fi seeroota mummeetiin jiran sakatta'uu, rakkoolee hojimaata keessatti mul'atan dhimmoota qabatamoodhaan agarsisuu fi kallattii fulduraa akeekuudha. Kana gochuufis, moojuulichi boqonnaawwan sadiitti caaseffamuun dhiyaateera.

Boqonnaa tokkooffaa keessatti maalummaa, gosaa ragaa fi sirna qabiinsa ijoo dubbii irratti yaadota akka waliigalaatti jiran jiran bifa gabaabina qabuun kan ibsu ta'a. Boqonnaan lammaffaa dhiyeessaa fi dhagahaa ragaa dhimma h/hawaasaa fi dhimmoota yakkaa seeraa fi hojimaata jiru bu'uura godachuun xiinxalame yoo ta'u boqonnaa sadaffaa keessatti amanamummaa ragaa namaa, ogummaa fi sanadaa mirkaneessuu fi madaaluu, rakkoolee qabatamaan gama kanaan jiran akkasumas kallattii fulduraa irratti kan xiyyeefatu ta'a. Boqonnaan kun dhugummaa ragaalee mirkaneessuuf toofataalee seerotni keenya diriirsanii fi muuxannowwan biyyoota biroo rogummaa qaban gadi fageenyaan ilaaluun dandeettii dhugaa baasuu fi haqa mirkaneessuu ogeessotaa cimsuu irratti xiyyeefata. Gaaffileen marii fi dhimmoonni manneen murtiis akkaatuma barbaachisummaa isaaniitti boqonnaawwan hunda keessatti hammatamniru.

Xumura Leenjii moojuulii kanaan Leenjifamtoonni:

- ✓ Maalummaa fi gosaa ragaa adda baasuun ni tarreessu.
- ✓ Sirna qabiinsa ijoo dubbii walqabate tumaalee seeraa deemsa falmii hariiroo hawaasaa fi yakkaa ni xiinxalu.
- ✓ Dhiyeessa ragaa namaa, ragaa sanadaa (barreeffaamaa) fi ragaa ogummaa ilaalchiise tumaalee seeraa ni xiinxaluu.
- ✓ Dhugummaa ragaa namaa, sanadaa fi ogummaa mirkaneessuu fi madaaluu keessatti gaheen ogeessota seeraa maal akka ta'ee adda ni baasu.
- ✓ Rakkoolee qabatamaa hojimaata keessatti mul'atan sakatta'uun hojimaata isa sirrii ta'e hordofuun tajaajila haqa qabeessaa fi dhugaa irratti hundaa'e ni kennu.

BOQONNAA TOKKO

Maalummaa Ragaa fi Gosoota Ragaa

1.1. Seensa

Ragaan ijoo dubbii qabame tokko qulqulleessuuf galtee kan ta’u kamiinuu kan hammatu yoo ta’u, kanniinsa murtii haqaa keessatti ragaan gahee olaanaa taphata. Ragaan gosa baay’ee qaba. Malootni dhimma ijoo dubbii ta’e tokkoo qulqulleessee adda baasuu keessatti gosootni ragaalee hojjiirra oolan shanan seerota keenyaan beekamtii argataniiru. Isaanis, ragaa sanadaa, ragaa namaa, tilmaama seeraa, jecha amantaa falmitootaa fi kakuu dha. Haalli simannaa fi madaallii gosoota kanneenii garagarummaa kan qabu qofa osoo hin taane hojii murtii haqaa kennuu keessatti dhimma xiyyeeffannoo argachuu qabanii dha.

Haaluma kanaan, boqonnaa kana keessatti maalummaa ragaa fi gosoota ragaa ilaaluun kenniinsa murtii haqaa keessatti haala isaan hojjiirra itti oolani fi haqa ittiin mirkaneessaa deeman gadi fageenyaan kan ilaallu ta’a.

Xumura leenjii boqonnaa kanaatti leenjifamtootni,

- ✓ Hiikkowwan garagaraa ragaatiif kennaman ilaaluun maalummaa ragaa irratti hubannoo qaban ni gabbifatu
- ✓ Maloota ijoo dubbii qabamu qulqulleessuuf galtee ta’an hubachuun sirna seera biyya keenyaa keessatti ragaaleen beekamtii argatan isaan kam akka ta’e ilaalchisee hubannoo qaban ni cimsatu
- ✓ Adeemsa falmii keessatti haala ijoo dubbii itti qabani fi ragaatti fayyadamanii qulqulleessan ilaalchisee yaada dabalataa ni argatu

1.2. Ragaa (Evidence)

Ragaa jechuun maal jechuudha kan jedhu seerota deemsa falmiis ta’e seeroota muummee biyya keenya keessatti jecha ragaa jedhuuf hiikaan ifa ta’e tokko kennamu baatus gubboolee jechoota seeraa, wixiineelee seera ragaa fi deemsa falmii yakkaa keessatti hiikaan kennameefi jira.

Dikshinaariin *Black’s law* jehdamu ragaa (evidence) jechuun: Evidence is something (including testimony, documents, and tangible objects) that tends to prove or disprove the existence of an alleged fact. (*Ilusterat ion added*) “.....the term ‘evidence’ includes all the means by which any alleged matter of fact, the truth of which is submitted to investigation, is established or disproved. ‘Evidence’ has also been defined to mean any species of proof legally presented at the

*trial of an issue, by the act of the parties and through the medium of witnesses, records, documents, concrete objects, and the like.*⁴

Hayyuun Seeraa Y.V Chandrachud jedhaman waa'ee hiika raga (evidence) kitaaba "The law of Evidence" jedhu keessatti "*Evidence means the testimony, whether oral, documentary or real which may be legally required in order to prove or disprove some facts in dispute*"⁵ jedhanii ibsaniiru.

Wixinee seera ragaa biyya keenya Bara 1967 keewwata 1(3) jalatti hiikaan jecha ragaaf kenname: "*A means where by any alleged matter of fact, the truth of which is submitted to investigation, is proved or disproved and includes statements by accused person (admissions), testimony, judicial notice, presumption of law and ocular observations by the court in its judicial capacity*" Wixinneen seera ragaa hiikaa kenne keessatti ragaa jechuun adda durummaan jecha amanta himatamaa, jecha ragaa namaa ,hubannoo manni murtii fudhatu ,tilmaama seeraa fi wantoota manni murtii ijaan ilaaluu danda'an akka ta'e kaa'eera.Haa ta'utti hiikaa wixineen kun ragaa sanadaa (documentary evidence) falmii keessatti isa bu'uuraa ta'e, keessattuu falmii H/H tiif akka ragaa ijoo tokkootti dhiyaachuu danda'u hammachuu dhabuun isaa akka hanqinnaatti dhimma ka'uu danda'udha⁶.

Dabalataan wixineen SDFY bara 2009 qophaa'e kwt 2 (18) hiikaa jecha ragaa tiif kenneen: - "*wanta kamiyyuu ykn adeemsa; firiin dubbii jiraachuu fi jiraachuu dhabuu ittiin hubachiisuuf gargaaru; jecha ragummaa ragaa ykn jecha himatamaa, sanadoota, ragaalee eleetrooniksii, tilmaama seeraa, Hubannoo m/murtii, adeemsa waa agarsiisuu fi manni murtii dhimma aangoo abbaa seerummaa isaatiin hubachuu danda'u kan hammatudha*"⁷. Wixineen seera deemsa falmii kun wixinee seera ragaa irraa karaa caalmaatti ifa ta'een wantoonni ragaa ta'ani dhiyaachuu danda'an maal faa akka ta'an kan hammate ta'uu isaa hubachuun ni danda'ama.

Akka Waliigalaatti, ragaan odeeffannoo dhimma falmii tokko keessatti ijoo dubbii M/Murtii qabame dhugumaa ykn sirrummaa isaa mirkaneessuuf (Proving of fact in issue or conclusion)

⁴ Black's Law Dictionary (8th ed. 2004)

⁵ Justice Y.V. Chandrachud, The law of evidence ,wadhawa and company Nagpur ,21st Edition (2006) p.8-9

⁶ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute), Fuula.2

⁷ Wixinee seera deemsa falmii yakkaa fi seera ragaa abbaa alanagaa waliigalaa Federaalaatiin bara 2009 bahe.

ykn fashaleessuuf (Disproving any fact in issue or conclusion) dhiyaatu ta'uu isaati. Ragaan jiraachuu fi dhiisuu firii dubbii kan hubachiisu ta'us mataan isaatuu firii dubbii (fact by itself).⁸

1.3. Gosoota Raga

Gosti raga karaa lamaan qoodamuu danda'a. Inni duraa bu'ura tooftaawwan firii dubbii tokko hubachiisuuf itti fayyadamnuun yoo ta'u isaanis ; raga naqaashii (Oral evidence, testimonial evidence) raga sanada (Documentary evidence) fi raga qabatamaa (Demonstrative evidence) dha.⁹ Inni lammaffaa immoo walitti dhufeenya firii dubbii hubachiisuuf barbaadame waliin hiidhata ragaan sun qabu irratti hundaa'un kan qoodamaniidha. Walitti dhufeenya ijoo dubbii waliin qabu irratti hundaa'uun ragaan raga kallattii fi alkallattii jedhamee qoodamu danda'a. Ragaan kallattii akkuma maqaa isaa ijoo dubbii qabame tokko kallattiin kan hubachiisu ykn fashaleessu dha. Ragaan alkallattii ammoo raga ijoo dubbii qabame tokko kallattiin hubachiisuu ykn fashaleessuu hin dandeenye garuu ammoo dhimmicha wajjiin hidhata kan qabu dha. *Fakkeenyaaf, ragaan jetti jettee (hearsay) fi ragaan naannoo gosa raga alkallattii dha.*¹⁰

1.4. Rogummaa fi Fudhatamummaa Raga

Rogummaan raga walitti dhufeenya ragaan ijoo dubbii mirkaneessuu ykn fashaleessuu danda'a jedhamee dhiyaatuu, fi ijoo dubbii, ykn firiiwwan dubbii ijoo dubbii wajjiin hidhata qaban jidduu jiru kan agarsiisu dha. Walitti dhufeenya qofas miti. Ragaan dhiyaate ijoo dubbii qabamee jiru

⁸ Ragaan falmii seeraa mirkaneessuuf ykn fashaleessuuf hin dhiyaatu, dhimmi seeraa, seermma qorachuun furmaata kan argatuu dha.

⁹ **Mala ijoo dubbii ittiin hubachiifamu ykn fashalaa'u:** kallattii kanaan ragaan gosa sadiitti jira:

- a) Raga Namaa: kan namoonni dhimma wal-falmii mana murtiitti dhiyaate irratti waan beekan qaamaan mana murtii dhiyaachuun dhaddachaaf ibsaniidha.
- b) Raga Sanadaa: bifa barruutiin, fakiidhaan, mallattoo bifa biraatiin, waraabii sagaleetiin, waraabii sagalee fi suuraatiin qaama murtee kennuuf kan dhiyaatuudha.
- c) Raga Qabatamaa/Meeshaalee/Ibsaa/Fakkeessuu: Raga qabatamaa kan jedhamu meeshaalee raawwii yakkaa ykn dhimma falmiif ka'umsa ta'e keessatti kallattiin hirmaannaa qabuu fi raga egizibiitiis kan dabalatuudha. Ragaan ibsaa/fakkeessuu (demonstrative evidence) kan jedhamu immoo, ragaalee meeshaalee qabatamaa suuraan, kaartaadhaan fi wkf bakka bu'uun raga ta'anii kan dhiyaataniidha **ብ/ ገራል ተገቅ ተተሆ ባማስረ ህ መሠረተ ሃግቡኖ 1ኛ ዕጅም 1997 ዓ.ም. በአ.አ. ብሕርሲ.ቲ መኮ ሃምፔ ማዕጸል ባተተመ** ilaalaa!).

¹⁰ Khasay Debsu and Andualem Eshetu, Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute), Fuula 30

mirkaneessuu ykn fashaleessuuf humna kan qabu ta'uuti irraa eegama.¹¹ Kana gochuu kan hin dandeenye yoo ta'e garuu, ijoo dubbii waliin walitti dhufeenya waan hin qabneef, roga qabeessa miti jechuu dha. Kanaafuu, dhimmoota yakkaa irrattis ta'e dhimmoota hariiroo hawaasaa rogummaan ragaa kan madaalamu dandeettii ijoo dubbii mirkaneessuu ykn fashaleessuu qabuun akka ta'e hubachuun ni danda'ama. Seerota deemsa falmii yakkaa fi H/H biyya keenya keessatti rogummaa ragaatiif iddoon guddaa kennameera.Fknf, gaaffiin duraa ragaalee dhiyaatan firiwwan dubbii ijoo dubbii murteessuuf gargaaran qofa irratti kan xiyyeeffate ta'uu akka qabuu, fi ragaanis waa'ee dhimmichaa kallattiinis ta'e alkallattiin waan hubannoo irratti qabu ta'uu qaba.¹² Akkasumas manni murtii sadarkaa falmii kam irrattu ragaalee sanadaa (barreeffamaa) fi qabatamaa falmichaaf rogummaa fi fudhatamummaa hin qabu jedhe amanu haquu akka danda'u seeraan tumameera¹³.

Gama biraatiin ragaan tokko rogummaa waan qabaateef qofas fudhatamummaa ni qabaata jechuu miti. Seera jiru irratti hundaa'ee fudhatamuus, fudhatamuu dhiisuus ni mala. Yaadrimeen qajeeltoo fudhatamummaa ragaas kanuma agarsiisa. Fakkeenyaaf, biyya Hindii fi Ingilizitti ragaan jetti jettee hanga fedhe rogummaa qabaatus seeraan waan dhorkameef fudhatamummaa hin qabu. Kanaafuu, rogummaan fudhatamummaa ragaaf haala duree barbaachisaa dha malee qofaa isaatti gahaa miti.¹⁴ Biyya keenya keessattis tumaaleen fudhatamummaa ragaa dhorkan seerota adeemsa falmii yakkaa fi hariiroo hawaasaa keessa ni jiru.Seeronni adeemsa kanniin keessatti ragaan fudhatamummaa kan dhabu dhimmoota sadiin: gosa ragaa¹⁵, sadarkaa falmiin irra jiruu¹⁶ fi mala ragaan itti argame giddu galeessa godhachuudhaan.¹⁷

Gosa ragaa irratti hundaa'un ragaan tokko fudhatamummaa ni dhaba yoo jedhamu firii dubbii wayii hubachiisuuf gosa ragaa dhiyaachuu qabu fi isaan malee gosa ragaa biraatiin hubachiisuun kan hin danda'amne dha. Fakkeenyaaf seera H/H keessatti firiwwan dubbii ragaa sanadaa qofaan akka hubachiifaman seeraan tumame jira.

¹¹ Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, fi Wixinee Seera Ragaa Itoophiyaa,Kwt.3(Moojuulii ragaa sobaa ILQSO (2010) keessatti Tafarii Baqqalaanfaa akka itti fayyadamanitti)

¹² SDFY kwt 137 (1) fi SDFHH, Kwt 263(1).

¹³ SDFHH, Kwt.138 fi 146

¹⁴ ታ ወ. ተሳለጋ ባሕር ምዝ ሙ. ል በዎፔህ አካላፔ ባለሙሽዎኖ ባስልጎ ማዕጻል አሰልጋጊ ባተዘ :: 29

¹⁵ Dhimmoota tokko tokko irratti ragaan fudhatama qabu ragaa sanadaa qofa akka ta'e seerri tumuu danda'a. Fakkeenyaaf, waliigalteen barreeffamaan ta'uu akka qabu seerri yommuu tumu, jiraachuu fi jiraachuu dhabuun waliigaltichaa kan mirkanaa'uu ragaa sanadaa (waliigaltee barreeffamaan ta'e) qofaani. Ragaa namaan ykn tilmaamaan kan mirkanaa'uu waliigaltichi yoo bade ykn yoo hatame qofa.(SHH kwt.2003)

¹⁶ SDFY kwt.138

¹⁷ SDFY kwt 27(2) fi kwt 35 (2)

SHH kwt 2003 provides the best evidence rule for contract “Where the law requires written form for the completion of a contract, such contract may not be proved by witnesses or presumptions unless it is established that the document evidencing the contract has been destroyed, stolen or lost.

- Gareen kamiyyuu dhaamoo ifaa fi barreeffama harka dhaamataatiin taasifamee irraa mirga ittiin argachuu barbaadu dhaamichaa dhiyeessuu fi qabiyyee isaa mirkaneessuu akka irra jiraatuu SHH kwt.896 tumeera.
- Haaluma walfakkaatuun tumaan SHH kwt 897 dhaamoo ifaa mirkaneessuuf sanada dhaamichaa orjinaala isaa ykn kooppii (garagalcha) dhugummaan isaa abbaa taayitaa ykn mana galmee dhaamicha akka ol kaa’uuf itti kennameen mirkanaa’e dhiyeessuun dirqama akka ta’e fi gosa ragaa kaminiyyuu mirkaneessuun akka hin danda’amne kaa’eera.

Sadarkaan falmiin irra jiru iraa kan ka’ee sirni ragaan tokko fudhatamummaa itti dhabuu ni jira. Fakkeenyaaf tumaa SDFY kwt 138 (1) jalatti balleessummaan himatamaa osoo hin mirkanaa’in dura wa’ee amala yakkamtichaa ykn amma dura nama yakkaan adabbame ta’u ibsun dhoorkaadha. Sababiin itti dhoorkameef murtii balleessummaan dura abbaan seeraa wantoota kana yoo beeke yakka amma ittiin himatame jiru irratti dhibbaa fi loogiin sammuu isaa keessatti uumamu danda’aa.

Sababni inni biraa ragaan tokko fudhatamummaa itti dhabuu adeemsaa seeraa fi uulaagaa seeraa osoo hin guutiin kan aragame yoo ta’eedha. Fakkeenyaaf tumaan SDFY keewata 27 fi 35 namni jecha amantaa kennuu jecha isaa osoo hin fudhiin dura; mirga qabu (mirga callisuu, abuukaattoo argachuu fi kkf) bu’aa ykn miidhaa jechi amantaa kun booda isaraan gahuu danda’u itti himamu akka qabu fi kun osoo hin raawwatamiin jechi fuudhame fudhatama seeraa hin qabu jechuudha.

1.5. Ijoo dubbii fi Sirna qabannaa Ijoo dubbii

Maalummaan ijoo dubbii SDFHH keewwata 247 (1) jalatti ibsame akka jiruutti; ijoo dubbii jechuun gaaffii bu’uuraa (*material proposition*) garee falmitoota keessaa isa tokkoon dhiyaatee, isa kaaniin waakkatame jechuu dha. Gaaffiin bu’uuraa kunis kan firii dubbii ykn kan seeraa ta’ee himataan mirga himachuu isaa agarsiisuuf gaaffii dirqama dhiyeessuu qabu ykn himatamaan

ofirraa ittisuuf qaphxii dirqama deebiisaa keessatti ibsuu qabu dha.¹⁸ Gaaffiin bu’uuraa seera dhimma harkaa qabnu irratti raawwatiinsa qabu kan bu’uureffatu dha.

Fakkeenyaaf¹⁹ himataan bu’uura waliigalteetiin himatamaan raawwachuufii dhabuu isaatiin miidhaa irra gahe gaafachuuf himatamaan bu’uura waliigaltee isaaniitiin kan hin raawwannee fi sababa kanaan miidhaan irra gahu agarsiisuu qaba. “*Waliigalteen jiraachuu, himatamaan waliigalticha raawwachuu dhabuu, fi miidhaan himataa irra gahuun*” gaaffiiwwan bu’uuraati. Himatamaan waliigalteen jiraachuu fi kan hin raawwanne ta’u amanee, garuu raawwachuu kan dhabe sababa humnaa ol ta’een ta’u yoo falmii ittisaa kan dhiyeessu ta’e falmii isaa dhugoomsuuf waliigalticha raawwachu kan dhabe sababa humnaan oliitiin taatee tilmaamuu hin dandeenyeen ta’u agarsiisu qaba.²⁰ Asitti “*taateen tilmaamamuu hin dandeenye jiraachuu, fi sababa humnaa oliitiin raawwachuu dhabuun*” gaaffiilee bu’uuraati.

Kanaaf, ijoowwaan dubbii kan bahan gaaffiiwwan bu’uuraa irraa malee gaaffiiwwan iyyannoo keessatti garee tokkoon caqasamanii fi isa kaaniin waakkataman hunda irratti akka hin ta’in hubatamu qaba. Gaaffiiwwan bu’uuraa (material proposition) garee falmitoota isa tokkoon dhiyaatan isa kaaniin waakkataman hundinuu ijoo dubbii mataa ofii danda’an ta’anii qophaa qophaatti barreeffamuu qabu.²¹ Dhimma waliigaltee akka fakkeenyaatti armaan olitti kaafne ilaalchisee himatamaan gaaffiiwwan bu’uuraa hundumaa yoo waakkate manni murtii “*himataa fi himatamaa jidduu waliigalteen jiramoo hinjiru? Kan jiru yoo ta’e bu’uura waliigalteetiin raawwatame jira moo hin jiru? Miidhaan himataa irra gahe hoo jiraa?*” kan jedhan ijoo dubbii tokko tokkoon addaan baasee qabachuu qaba.

Ijoo dubbii yoo qabamu dirqamni hubachiisuu (burden of proof) garee isa kam irratti akka kufu bifa ibsuu danda’uun ta’uu qaba. Ijoo dubbii akka fakkeenyaatti himannoo waliigaltee oliitti qabatame irraa dirqamni hubachiisuu kan himataa akka ta’e ni hubatama. Bifuma walfakkaatuun, deebiin ijoo dubbiiitiif kennamu eenyu itti gaafatamummaa akka qabu murteessuuf ni gargaara. Fakkeenya, himannaa oliitiin himatamaan deebii isaatiin sababa humnaan oliitiin raawwachuu dhabuu falmuun isaa ijoo “*sababni himatamaan kaase sababa humnaan oliiti moo miti?*” kan

¹⁸ SDFHH, Kwt.247 (1) fi 247(2) walfaana yoo dubbifamu.

¹⁹ Ethiopian Civil procedure Rober Alen Sedler P. 177

²⁰ Seera Hariiroo Hawaasaa Itoophiyaa, Labsii lak. 165, 1960, Kwt 1792 (1).

²¹ SDFHH, Kwt 247 (3)

jedhu waan ta'eef, dirqamni hubachiisuu himatamaa irratti akka kufu agarsiisa. Kanaaf, deebiin ijoo dubbii tiif kennamu bu'aa seeraa akka qabu ni hubatama.

Manni murtii ijoo dubbii qabachuuf maddoota maal maal xiinxaluu akka qabus SDFHH tumeera.²² Hunda dura, himannoo fi deebii walfalmitootaa ijoo dubbii baasuufis ta'ee murtii kennuuf bu'uura akka ta'an ni hubatama. Kunis manni murtii ijoo dubbii kan baasu bu'uura dhimmoota himannoo fi deebii keessatti caqafamaniin, ykn ragaa barreeffamaa fi gaaffii manni murtii bu'uura SDFHH kwt.241(1) fi (2) tiin iyyannoo (himannoo fi deebii) irratti hundaa'uun falmitootaaf dhiyeessuu fi deebii kennamu irratti²³. Akka qajeeltoo bu'uuraatti biyya keenyatti manni murtii ijoo dubbii kan qabatuu fi murtii kan kennu falmii barreeffamaa bu'uureffachuun akka ta'ee hubachuun barbaachisaadha.²⁴ Jecha biraatiin seerummaan manni murtii murteessuu seerummaa walfalmitoonni barreeffamaan dhiyeessan irratti kan hunda'ee qofa ta'u fi seerummaa jechaan ykn falmii afaaniitiin dhiyaatu akka hin dabalanne nutti agarsiisa²⁵.

Manni murtii ijoo dubbii qabachuuf ragaan namaa ykn sanadni wayii falmii keessatti osoo hin dhiyaatiin hafe ykn hin jirre qorachuun barbaachiisaa ta'e yoo arge, namni sun dhiyaatee jecha isaa akka kennu ykn ragaan sanadaa qaama biraatti argamu akka dhiyeessu ajaja kennuu ni danda'a²⁶. Ijoon dubbii qabamu falmii guutuutti osoo hin seenamiin dura yoo ta'ee illee, akkuma himannaan adeemsa falmii keessatti fooyyaa'uu danda'utti manni murtiis murtiin dura ijoo dubbii dabalataa, ijoo dubbii amma dura qabame turee fooyyeessuu, ijoo dubbii qabamu qabu ture garuu immoo osoo hin qabamiin hafe qabachuu fi ijoo dubbii rogummaa hin qabne haquu ni danda'a.²⁷ Gama biraatiin gareewwan walfalman waliigalteedhaan ijoo dubbii qabachuun manni murtii murtii akka irratti kennuuf dhiyeeffachuus akka danda'an seeraan tumameera²⁸.

²² SDFHH, Kwt 248

²³ Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj/Jildii 9ffaa lakk.G. 47252 Ijoon dubbii kan qabamu himannaa fi deebii akkasumas ragaalee walfalmitoonni dhiyeessani fi akkasumas manni murtii falmii afaanii yooguu gaggeessuu firii dubbii argatuu irratti hundaa'ee ta'u akka qabu tumaalee SDFHH kwt 241 fi 248 bu'uureefatee murtii kenneera.

²⁴ SDFHH, Kwt.182 jalatti manni murtii dhimma falmitoonni ifatti hin dhiyeessiin irratti murtii kennuu akka hin dandeenye kan tumame yaaduma kana cimsa.

²⁵ Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj /Jildii 15ffaa lakk.G. 86510 kaayyoon bu'uura sdfhh kwt 241 tiin falmiin afaanii itti gaggeeffamuuf walfalmitoonni falmii barreeffamaan dhiyeessan ifoomsuu fi bu'uura sdfhh kwt 246-248 tiin ijoo dubbii qabachuuf akka gargaaruuf malee abbaa seerummaa iyyata barreeffamaan dhiyaate jiru irratti hin gaafftannee walfalmitoonni akka gaaftaniif akka hin taanee tumaalee SDFHH kwt. 222, 234, 235, 236, 83, 224, 182, 241, 246-248, 251, 255 bu'uura godhachuun murtii kenneera.

²⁶ SDFHH, Kwt 249

²⁷ SDFHH, Kwt 251 (1) (2).

²⁸ SDFHH, kwt 253

Bu'uuraan wantii dagatamuu hin qabne ragaa dhaghuun dura ijoo dubbii daangaa falmichaa fi gosoota ragaa dhiyaatn kan murteessuu waan ta'eef galmee irratti galmaa'e taa'u kan qaba.²⁹

Ijoo dubbiiin walqabate hojimaatni manneen murtii naannoo keenya keessa jiru darbe darbe rakkoo adda adda kan qabu fi murtii haqa qabeessa kennuu irratti dhibbaa guddaa bulchaa kan jiran ta'u qorannoon ni agarsiisa.³⁰ Rakkooleen jiran kunniis dhimmoota qabatmaadhaan haala armaan gditiin kan ilaaluu ta'a.

A. Ijoo dubbii qabamuu qabu ykn ijoo dubbii rogummaa qabu qabachuu dhabuu

Falmii qabeenyaa dhirsaa fi niitii tokko irratti³¹ himatamaan qabeenya falmiif ka'umsa ta'e himattuu osoo hin fuudhiin dura horate qabaachu isaa falmuu isaatiin manni murtii ijoo dubbii *"qabeenyi falmii keessa jiru kan eenyu akka ta'e ragaan haa dhiyaatu"* jechuun qabateera. Rakkoon dhimma kana keessatti mul'ate Seera Maatii Naannoo Oromiyaa Labsii Lakk.69/1995 fi 83/1996 kwt 78 fi 113 falmii qabeenyaa jaarsaa fi jaartiin walqabatee qabeenyi dhirsaa fi niitii kan waliinii akka ta'etti kan tilmaamamuu fi gareen qabeenyi kiyya jedhu ragaa isaa dhiyeeffate hubachiisuun fudhachuu akka qabu ka'ee kan jiru yoo ta'u faallaa kanaatiin fayyadamummaa tilmaama seeraa himattuun qabdu haala miidhuun qabamu isaati.

Dhimma Iffaa

Dhimmi kun m/murtii waliigala Oromiyaatiin lakk.G.294920 ta'een kan murtaa'e yoo ta'u, ka'umsi dhimmichaas Ol'iyataan ammaa kun himata gaafa 10/09/2010 Mana Murtii Aanaa Jajuutti dhiyeeffateen d/kennituu waliin bara 1984 wal fuudhanii ijoollee sadii kan waliin horatan ta'u fi bara 1995 d/kennituu gaa'ila fi qabeenya keessaa kan isa ariite fi nama Saafii Huseen jedhamuuf ijoollee shan umuriin isaanii gaa'ilaaf hin geenye dahuu ishee ibse gaa'ilii isaanii diigameefi qabeenyi waliin qaban akka addaan qoodamuuf iyyateera. Manni murtiichaas bitaaf mirga falmisiisuun murtii kenneen ol'iyataan ammaa fi d/kennituu bara 1995 addaan deemuu ibse gaa'ila isaan jidduu jiru diigee, ijoolleen sadii kan waliinii ta'uu fi ijoolleen shanan immoo erga ol'iyataan ammaa manaa bahe deeme booda kan dhalatan waan ta'eef kan isaa miti jechuun murteesseera.

²⁹ SDFHH kwt 246

³⁰ Tafarii Baqqalaa fi Angeessaa Itichaa Kenninsaa fi Barreessa Murtii Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa Manneen Murtii Oromiyaa: Seeraa fi Hojimaata Joornaalii Seeraa Oromiyaa [Jiil.7, Lak 1,2010] f.44-94

³¹ Ilfinash Ol'qabaa (Iyyattuu) fi Alamuu Caalii(Himatamaa), MMA G/Giddaa, Lak.Galmee 16234

D/kennituun murtii m/murtii jalaa komachuun m/murtii ol'aanaa Go/Arsiitti dhiyeefftee manni murtiichaas ijoo dubbii; ijoolleen falmii kaasan shan (maqaan ibsameera) yeroo dhalatan ol'iyyataan ammaa fi d/kennituun walitti dhufeenya saalqunnamtii qabu moo hin qaban? jedhu qabate, yoogu xiinxaluus ol'iyyataan ammaa himata isaa duraa keessatti d/kennituu waliin haadha warraa fi abbaa warraa ta'uu ibse gaa'eli akka diigamuuf gaafataa ijoolleen shanan kiyyaa miti jedhe haaluun isaa seera duratti fudhatama kan qabu miti gaa'eli isaanii hanga hin diigaminitti ijoolleen gaa'ela keessatti dhalatan kan nama gaa'ela keessa jiruutti jedhame seeraan tilmaani kan fudhatamedha. Gama biraatiin ol'iyyataan yeroo gaa'eli isaanii jiru kanatti d/kennituu waliin saalqunamtii kan hin raawwane ta'uu isaa haala amansisaa ta'een osoo hin mirkaneessin ijoolleen gaa'ela keessatti dhalatan ijoollee ol'iyyataa miti jechuun m/murtii jalaa murtii kennuun isaa sirrii miti jechuun murtii jalaa diigeera. Ol'iyyataan ammaa kunis murtii mana murtii ol'aanaa komachuun kan dhiyaate yoo ta'u manni murtii waliigala Oromiyaas ijoo dubbii; Ol'iyyataan ammaa d/kennituu waliin yeroo dheeraaf addaan deeme jiraachuun isaa mirkanaa'e osoo jiru tilmaama seeraatiin abbaa ijoollee shani jedhamuun sirri dha moo miti? kan jedhu qabate yoogu xiinxaluus ol'iyyataa fi d/kennituun bara 1984 wal fuudhanii bara 1995 addaan deemuun isaanii ifaan kan hin waakkatamne yoo ta'u ragaan bitaaf mirgaas kanuma mirkaneessani jiru. Bu'uura seera maatii oromiyaa kwt.143 jalatti ibsame jirun ijoolleen gaa'ila keessatti dhalatan kanuma abbaa gaa'ila keessa jiru akka ta'e tilmaamni seeraa kan fudhatamuudha. Bu'uura seera kanaatiin Ol'iyyataan ammaa abbaa ijoollee shanii ta'uun tilmaamni kan fudhatamu yoo ta'u ijoolleen kun kiyyaa miti kan jedhu yoo ta'e immoo bu'uura seera maatii kwt 193(1) tiin yeroo seeraan taa'e keessatti ijoolleen kiyyaa miti jechuun himata banatee waakkachuu qaba malee callisee gama tokkon gaa'eli akka diigamuuf gaafachaa gama tokkon ijoolleen kiyyaa miti jechuun isaa rogummaa kan qabu miti. kanaaf murtiin m/murtii jalaa kan komatamuu miti jedheera.

Abbaan seeraa murtiicha irratti yaadan adda bahe yoo ibsu ,ol'iyyataan ammaa fi d/kennituun bara 1984 gaa'elan erga walitti dhufani ijoollee sadii wal-irraa argatan booda bara 1995 addaan kan deemani fi jireenya dhuunfaa isaanii mirkanaa'eera. D/kennituun bara 1995 kaasee nama Saafii Huseeyiin jedhamu waliin jiraachaa kan turtee ta'uu osoo hin waakkanee deebii kennitee jirti. Ol'iyyataa fi d/kennituun bara 1995 yeroo addaan

deeman kaase tilmaamni seeraa abbaa warraa fi haadha warraa jedhus kan dhaabbatudha. Bitaaf mirgi yeroo dheeraaf addaan deemuun isaanii mirkanaa'e osoo jiru sababuma mana murtii jalatiin gaa'ili akka diigamuu murteesseef qofa ijoolleen gaa'ila keessatti kan dhalatanidha jedhamuun isaa bu'uura seeraa kan qabu miti jedheera.

Gaaffii marii

- a. Tilmaamani seeraa hanga waggaa meeqaatti tajaajila?
- b. Dhimma armaan olii keessatti murtiilee manneen murtii sadarkaan jiran kennan akkamitti madaaltuu?

B. Ijoowwan dubbii falmicha keessatti seerummaa gaafatmeef deebii kennuu danda'an hunda duguuganii qabachuu dhabuu

Dhimma 2ffaa

Dhimma waliigaltee bittaa fi gurgurtaa mana murtii ol'aanaa godina Arsitti ilaalamee murtaa'e tokko irratti³² himataan himannaa isaa keessatti waliigalteen bittaa fi gurgurtaa manaa dirqisifame akka raawwatamuu (forced performance) fi qarshii kiraa manaa himatamoonni akka kaffalaniif kan gaafate ta'ullee, manni murtii wa'ee waliigaltee qofa irratti ijoo qabachuun murtii kan kenne yoo ta'u, waa'ee qarshii kiraa manaa ilaalchiisee himataan himannaa isaa waliin dhiyeesse kun waliigaltee biraa waan ta'eef himata biraa akka dhiyeeffatu mirgi eegamaa dha jechuun bira darbeera. Kaayyoon seera adeemsa falmii baasii xiqqaan yeroo gabaabaa keessatti dhimmootaaf xumuruu dha. Dhimma kana irrattis himataan waliigalteen kiraa manaa jiraachuu himannaa isaa keessatti ragaa waliin kan dhiyeessee fi himatamtoonnis deebii isaanii keessatti waliigalteen kiraa manaa isaanii fi himataa jidduu akka hin jirre falmanii bakka jiranitti manni mutii ijoo qabatee furmaata itti kennuu osoo qabuu sababa waliigaltee biraati jechuun bira darbuun isaa kaayyoo seera adeemsa falmii wajjiin kan deemu miti.

Gama biraatiin ijoo dubbii falmii lafaatiin walqabate qabamu qabxii xiyyeeffannoon itti kennamu qabu akka ta'e hubachuun barbaachisaadha. Sababiin isaatis abbaa seerummaan falmii lafaatiin walqabate dhiyaatu takkaa falmii mirga abbaa qabiyyee qabeenya lafaa kabachiifachuuf takkaa immoo jeequmsi raawwatae akka dhaabbatu gaafachuu ta'u danda'a.

³² Nabiil Abdallaa fi Waaballaa Buserii MMO Godina Arsii, Lak. Gal.70483.

Gaaffii marii

Dhimma armaan olitti ibsame jiru keessatti manni murtii ol'aanaa kiraa manaa waliigaltee biraati himata biraa dhiyeeffachuu mirgi eegamaa jechuun isaa tumaa SDFHH kwt 216 (4) waliin akkamitti ilaaltuu? Barbaachiisummaa isaa hoo?

C. Ijoo dubbii jalqaba falmii irratti hin qabamne barreessa murtii keessatti ibsu

Adeemsa falmii keessatti ijoo dubbii qabamu isaa galmee keessatti kan hin mul'ane fi gmurtii keessatti garuu ijoo dubbii qabame akka ture barreeffamee haal itti argamuus ni jira. Fknf Dhimma Mana murtii aanaa Xiyyootti Lak.Gal.35729 ta'erratti adeemsa falmii keessatti ijoo dubbii qabame ifatti kan hin mul'anne yoo ta'u, murtii keessatti ammoo "himatamaan lafa falmiidhaaf ka'umsa ta'e himataa jalaa humnaan qabatee jiramoo miti?" jechuun ijoo dubbii barreeffameera, adeemsi kun immoo sirrii akka hin taane dhaddachi ijjiibaataa murtii kenne keessatti addeesse jira.³³

D. Ijoo dubbii seerummaa gaafatameef deebii kennuu hin dandeenye fi ifa hin taanee qabachuu

Dhimma 3ffaa

Dhimma M/Murtii Aanaa Adaamaatti lakk.G.98308 ta'een ilaalame murtaa'e keessatti hiamataan waj/sabakaa Gubaa'ee bataskaana Tsirahaa Tsiyoon Qulqulluu Maariyaamii fi himatamtoonni Maandafroo Guleelaat faa N-3 namoota jedhaman jidduu kan ture yoo ta'u himataan himatamtoonni seeraan ala lafa qabiyyee koo qabatanii humnaan mana irratti ijaaran akka naaf gadi lakkisan jechuun kan iyyate yoo ta'u himatamtoonni gama isaanitiin qabiyyeen falmii kaasee kan abbaa isaanii ta'uu fi maqaa isaatii itti gabbaraa akka turan fi dhaalaan abbaa isaanii irraa kan argatan ta'uu ibsani himataan mirga akka irraa hin qabne falamniruu.Manni murtiichaa Ijoo dubbii ;Himatamtoonni qabiyyee himataa humnaan qabatan moo ? hin qabne ? dallaafi mana irratti ijaaran moo hin ijaaree? jedhu qabachuun ragaa dhagahee manni murtii himatamtoonni seeraan ala qabiyyee falmii kaasee gadi haa lakkisan jechuun murteesse jira.³⁴

³³ Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 8ffaa lakk.G.37391 manneen murtii falmii dhiyaatee bu'uura godhachuun ijoo dubbii rogummaa qabu osoo hin qabatiin murtiin kennan seera qabeessa jedhamu akka hin dandeenyee ibseera.

³⁴Dhimmi kun ol'iyyaannoodhaan M/M/O/G/A/Atti lakk.G. 24713 ta'e irratti dhiyaatee kan cime yoo ta'uu, MMWO Dhaddacha Ijjiibaataa lakk.G.249643 ta'e irratti dhiyaate ijoo dubbii "qabiyyeen falmii kaasee kan eenyuutti? Qabiyyee kana irratti ijaarsi dallaa fi manaa raawwatame moo miti? yoo jiraate haala kamiin raawwatame ? Kan jedhu qabate manni murtii aanaa ragaadhaan qulqulleessee murtii akka itti kennuu bu'uura sdfhh kwt.343(1) tiin qajeelfamaan gad deebiseera.

Dhimma 4ffaa

Dhimma M/M/A/Adaamaa lakk.G.102679 ta'en murtaa'edha.Himataani fi G/Lixoonni N-2 himanaa dhiyeefataniin himatamaan lafa abbaa fi haadha isaanii dhaalaan isaaniif gahu qabu qabate kan jiru fi akka qooduuf kan iyyatan yoo ta'u himatamaan deebii isaatiin qabeenya falmii kaase jiru J/Lixoota dabalee himataa waliin jaarsummaadhaan kan qoodannee ta'uu falme jira. Manni murtiis ijoo dubbii qabeenya falmii kaasee jira moo hin jiru? Harka eenyuu jiraa? Falmitoonni dantaa irraa qaban moo hin qaban? kan jedhu qabate ragaa dhagahe murtii kenneera.³⁵

Dhimma 5ffaa

Dhimma falmii qabeenyaa MMO Godina Sh/Lixaa Lak.Gal.00569 ta'een ilaalame murtaa'e tokko keessatti³⁶ gaafa falmii afaaniif beellamame manni murtii mormii duraa ka'ee qofa irratti bitaaf mirga falmisiisee ijoo haadhoo irratti osoo hin falmisiisin galmee qorannoof eerga bulche booda beellama itti aanutti immoo galmee qorachuun ijoo dubbii mormii duraa fi falmii haadhoo bakka tokkootti qabachuun mormii duraa irratti ragaa dhagahuun kuufaa eerga taasiseen booda ammas duubatti deebi'uun falmii haadhoo irratti falmii afaanii dhagahuuf beellama qabachuun falmii dhagaheera. Ammas beellama itti aanuutti amma dura ijoo muraasa irratti falmiin gaggeeffame kan xumurame ta'u ibsuun waa'ee qabeenya biroo osoo hin qulqullaa'in hafe irratti ragaa bitaafi mirgaa haa dhiyaatuu jedhe ajajeera.

Gaaffii marii

- a. Dhimma 3ffaa armaan olii keessatti ijoon dubbii qabame sirriidhaa? Sirrii miti kan jettan yoo ta'e ijoon dubbii qabamu qabu maal ture? Falmichii hoo falmii mirga abbaa qabiyyee qabeenya lafaatti moo falmii qabiyyeeti?
- b. Dhimma 4ffaa falmii qabeenyaa dhaalaa bitaaf mirgi taasisan walqabate ijoon dubbii qabame seerummaa gafatameef deebii kennuu danda'aa? Ijoon dubbii qabamu qabu ture maalii?

³⁵ Dhimma kun ol'iyannoodhaan M/M/G/A/A tiif lakk.G. 25881 ta'e irratti dhiyaate "manni murtii jalaa ijoo qulqullaa'u qabu dhiisee murtiin kenname dogoggora jechuun ijoo dubbii falmitoonni jaarsummaan qabeenya falmii kaase kan qoodatanni jiru moo hin qodanne?" Kan jedhu irratti ragaa dhagahe murtii akka kennuu qajeelfamaan deebiseera.

³⁶Buzuunash Taaddasaa fi Nugusee Xuurii MMO Godina Sh/Lixaa Lakk.Gal.00569.

- c. Dhimma 5ffaa armaan olii keessatti adeemsa falmiin itti hogganame fi ijoon dubbii ragaan akka irratti dhagahamuu m/murtii ajajee jiru hanqinoota maal akka qabu kaasuun irratti mari'adhaa.

E. Ajajoota mana murtii kenne raawwatamu fi raawwatamu dhabuu irratti falmiin iddoo ka'eetti ijoon dubbii itti qabame ragaan qulqulleessuu dhabuu

Falmii hojjetaa fi hojjechiisaa Mana Murtii Aanaa Adaamaatti ilaalame tokko irratti³⁷ himatamaan waamichi na hin geenye jedhe osoo falmuu waamichii gahuu fi dhabuu ijoo qabachuun qulqulleessuun murtii kennuu osoo qabu manni murtii kana osoo hin taasisiin bira darbeera.

³⁷Teewudroos Zarihuun fi Waldaa Bu'uuraa Hojjetoota Warshaa Sukkaaraa Wanjii Kutaa Biqiltuu , MMA Adaamaa, Lak. Gal.99178.

BOQONNAA LAMA

Dhiyeessaa fi Dhagaha Ragaa Dhimma Hariiroo Hawaasaa

2.1. Seensa

Falmii dhimma hariiroo hawaasaa keessatti sirni dhiyeessa ragaa fi dhagahaan ragaa murtii haqa qabeessa kennuuf murteessaa dha. Ragaa namaa fi ragaan sanadaa falmii H/hawaasaatiif gosoota ragaa adda dureedhaan dhiyaatan yoo ta'an ragaaleen kunneen dhugummaa, amanamummaa, rogummaa fi fudhatamummaa qabaachuu isaanii mirkeessun gahe abbaa seeraatti. Kutaa kana jalatti, dhiyeessaa fi dhagahaa ragaa seera hariiroo hawaasaa keessatti sirnoota hordofamuu qaban bakka sadiitti qooduun kan ilaaluu ta'a. Dhiyeessa ragaa, ragaa dhagahuu (qorachuu) fi madaaluu kan ilaallu ta'a.

Haaluma kanaan, xumura leenjii boqonnaa kanaatti leenjifamtootni,

- ✓ Haala dhiyeessaa fi simannaa ragaa namaa fi ragaa sanadaa irratti hubannoo qaban ni gabbifatu
- ✓ Kenniinsa murtii haqaa keessatti ijoo dubbii qabame mirkaneessuu keessatti dirqama hubachiisuu falmitootni qaban maal akka fakkaatuu fi akkamitti hojjiirra akka oolu irratti hubannoo qaban ni cimsatu
- ✓ Hanqinaalee ragaa dhagahuu (qorachuu) keessatti mul'atan adda baasuun haala dhugummaa ragaa itti mirkaneeffatan ilaalchisee tooftaalee jiran irratti beekumsa waliigalaa ni argatu.
- ✓ Gita mirkaneessa ragaa irratti yaadoota jiran adda baasuun ni hubatu.

2.2. Dhiyeessa Ragaa Namaa

Akkuma olitti ibsame ragaaleen namaa, ragaan barreeffamaa fi ragaalee qabatamaa (physical evidence) jiraachuu fi jiraachuu dhabuu firii dubbii wayyii mirkanneessuuf kan dhiyaatani dha. Biyyi keenya seera ragaa hanga ammaa bahee qabaachuu baattus sirni fi adeemsi dhiyeessa ragaalee kanaa seera adeemsa falmii keessatti ifaan kaa'amee jira. Ragooleen namaa mana murtiitti dhiyaatani jecha ragummaa kennan ragaalee tarree ibsa ragaa keessatti maqaan isaanii, teessoon isaanii, fi dhimmi ragaa irratti bahan caqafamee akka tahe ni hubatama.³⁸ Akkaataa sirna waamicha seerri kaa'ee jiruun ragooleen akka dhiyaatan erga taasifame boodde adeemsi itti

³⁸ SDFHH, Kwt 223 (1) fi 234(1) Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 9ffaa lakk.G 45984 walfalmitoonni taree ibsa ragaa namaa iyyata isaanii irratti ibsaman dhiyaachuu kan hin dandeenye ta'uu kakuun mirkaneessuun jijjiiruun ni danda'ama .

aane dhufu ragaalee qorachuudha. Bu'uura kanaan falmiin kan eegaluu (kan banu) himataadha moo? Himatamaa dha? Yeroo hundumaa himataatuu jalqabu qabaa? Falmitoota keessaa gareen falmii jalqabu qabu maaliin addaan baafana? Gaaffiiwwan jedhan seericha keessatti akka armaan gadiitti sakatta'uuf yaallameera.

2.3. Dirqama Hubachiisuu

Bu'uuraan himannaan yakkaas ta'e H/Hawaasaa ragaan mirkanneessun seeraan dirqama ta'ulee ijoowwan ragaa malee mirkanaa'an ni jiru. Ijoowwaan ragaa dhiyeessuun mirkanneessuu hin barbaachifne jedhaman keessaa; himannoon dhiyaate yeroo amanamu /facts admitted by the parties either before the trial or at the trial/ (Sdfy kwt.134 sdfhh 242),³⁹ tilmaama seeraa fi firii dubbii/ *Legal and factual presumptions/* (SMO kwt 113) fi dhimmoota manni murtii hubannoo irratti fudhatu /The doctrine of judicial notice/⁴⁰ dha.

Falmiin kan banamu gareen falmii dirqamni hubachiisuu irratti kufuutiin akka ta'ee saayinsii seera irraa ni hubatama.Kanaaf, namni waan tokko jiraachuu ibsuun falmu wanta sana hubachiisuu akka qabuu fi dirqamni hubachiisuu isuma irratti akka kufuu ni hubatama. Dirqama hubachiisuu jechuun dirqama ragaa dhiyeeffachuu fi ragaa dhiyaateenis dhimmicha hubachiisuu akka ta'e ni hubatama. Bu'uura kanaan, dirqama hubachiisuu “dirqama ragaa dhiyeessuu” fi “dirqama ragaa sanaan amansiisuu” jechuun bakka lamatti qooduun ni danda'ama.

Dirqamni amansiisuu garee lamaan irrattu kan kufuu fi isa kaanitti kan hin darbine dha. Haaluma walfakkaatuun, himatamaan yoo amane ykn ittisa tole haa ta'uu (affirmative defense) yoo dhiyeeffate malee dirqamni dhiyeessuu himataa irratti akka kufuu fi dirqamni kun himatamaattis naanna'uu kan danda'uu dha.⁴¹

Art. 258 - Opening of hearing

On the day fixed for the hearing of the suit the plaintiff shall be entitled to begin unless the defendant admits the facts alleged by the plaintiff and contends that either in point of law or on some additional facts alleged by the defendant, the plaintiff is not entitled to

³⁹ FKN. Wixinee Seera ragaa kwt.3, SHH kwt.2002, wixinee sdfy (2009) kwt.275 Jechi amantaa ijoo ragaan mirkanaa'u hin barbaachifne akka ta'e tumani jiru.

⁴⁰ 1967 Draft evidence rule Art, 89 The court may presume the existence of any fact which it thinks likely to have happened regard being had to the common course of natural events, previous similar occurrences, human conduct and public and private business in their relation to the fact of the particular case.

⁴¹ SDFHH, Kwt.258 (1)

any part of the relief which he seeks in which case the defendant shall be entitled to begin.

Seerri adeemsa falmii hariiroo hawaasaa keenyas qajeeltoo “falmii kan jalqabu qabu garee dirqamni hubachiisuu irratti kufuu dha” jedhu armaan oliitti ibsuuf yaalame hordofeera. Himatamaan sababa ka’umsa himannoo isaa hubachiisuu qaba jechuudha. Dirqamni hubachiisuu kan murtaa’u bu’uura seera muummeetiin akka ta’es ifa dha⁴². Kana jechuun dirqamni dursa ragaa dhiyeessuu fi hubachiisuu kan maddu seeraa fi tilmaamma seera irraatti. Yaadni kun tumaa SDFHH kwt.2001 irraas ni hubatama. Guutummaan keewwatachaa:

Art. 2001. - Burden of proof.

He who demands performance of an existence of obligation shall prove its existence and the party who alleges that an obligation is void, has been varied or is extinguished shall prove the facts causing such nullity, variation or extinction.

Kanaaf, gareen waliigalteen ykn dirqamni tokko jiraachuu ibsuun falmu jiraachuu isaa hubachiisuuf dirqama akkuma qabu, inni waliigaltichi ykn dirqamichi fudhatama akka hin qabne ykn akka jijjirame ykn akka hafe ibsuun falmus kanuma hubachiisuuf dirqama qaba.⁴³

Falmii tokko keessatti ijoowwan hedduu yoo jiraatanii fi muraasa himataan muraasa immoo himatamaan hubachiisuuf dirqama kan qabu yoo ta’e, sirni hordofamu qabu maal ta’u akka qabus seerri adeemsa falmii h/hawaasaa akka armaan gadiitti tumameera.

Art. 260:-- Evidence where several issues

Where there are several issues, the burden of proving some of which lies on the other party, the party beginning may, at his option, either produce his evidence on those issues or reserve it by way of answer to the evidence produced by the other party.

When evidence is reserved, the party beginning may produce such evidence after the other party has produced all his evidence, and the other party may then reply specially

42 Bu’uura seera muummeetiin murtaa’a yommuu jedhamu akka duudhaatti himannaa dura banuuf (jalqabuuf) dirqamni himataa irratti kan kufu ta’u illee eenyu dursa hubachiisuu akka qabu seerri muummee dhimmichii ilaallatu murteessuu danda’a.Fkn Seera maatii Oromiyaa labsii lakk. 69/ 1995 fi 83/1996 Keewwata 78 fi 113 tiin abbaan warraa fi haati warraa yeroo waliin jiranitti qabeenyi horatan qabeenya waliinii akka ta’eetti kan tilmaammamu waan ta’eef, walfuutoota keessaa qabeenyi kan dhunfaa kiyyaatti gareen jedhu hubachiisuun fudhachuu akka danda’uu tumameera.

43 Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 9ffaa lakk.G. 44634. Falmii H/H tiin gareen mirga qabu ykn hin qabu jedhe falmuu jiraachuu fi jiraachuu dhabuu mirgichaa hubachiisuuf dirqama qaba.

on the evidence so produced by the party beginning but the latter party shall then be entitled to reply generally on the whole case.

Tumaa kwt 260 kana irraa waanti hubatamu, gareen falmii jalqabuuf dirqama qabu filannoo isaatiin ijoo dubbii dura hubachiisuu qabu qofarratti ragaa dhageessifatee isaan kaan irratti gareen kuun ijoo dubbii hubachiisuu qabu irratti ragaa erga dhiyeeffateen booda, dhiyeeffachuuf ragoota booddeetti hambisuu ykn immoo bakkuma tokkootti hundarrattuu dhiyeeffachuu kan danda’u ta’uu dha. Bu’uura kanaan, gareen ragaa booddeetti yoo hambisee ragaan garee kaanii erga dhagahameen booda, kan hafan dhageessifata. Gareen kuun immoo jecha ragummaa irratti yaada waliigalaa erga kenneen booda, gareen jalqabe immoo itti aanee yaada isaa akka kennu tumaa armaan olii irraa hubachuun ni danda’ama.

2.4. Ragaa Qorachuu

Bu’uura armaan oliitiin gareen falmicha jalqabuuf mirga qabu addaan ba’ee erga beekamee booda, ragaa isaa dhageessifachuun dura haasaa baniinsaa gochuu qaba.⁴⁴ Haasaan baniinsaa akkaataa ragaan itti dhiyaatu kallattii agarsiisa; akkasumas, waa’ee ragaa namaa fi sanadaa ilaalchiisee sammuu abbootii seeraa keessatti waa uumuu dha .Abbootiin seeraas ragaaf hiikkaa kan laatan haasa baniinsaa kana ilaaluun akka ta’e qorannoon biyya Hindiitti gaggeeffame addeesse jira.⁴⁵ Haasaan baniinsaa gabaabinaan seenaa dhimmichaa fi wanta irratti xiyyeeffatamuu qabu kan agarsiisuu dha. Haasaan kun seensa, qaamaa, fi guduunfa ni qaba. Kanaaf, abbootiin seeraa haasaa baniinsaaf yeroo gahaa ramadanii dursani falmitoota beeksisuun, osoo jidduu hin lixiin xumursiisani, sirriitti galmeessuu isaaniis mirkaneeffachuu qabu.

Kana booda, sirni itti aanu ragoota qorachuu dha.Ragootaaf adda dureedhaan gaaffii gaafachuu kan qabu falmitoota ta’us abbootiin seeraa gaaffii gaafachuu hin dand’an jechuu miti.Garuu, abbootiin seeraa adda dureedhaan gosa gaaffilee fi akkaataa gaaffiin itti dhiyaatu seeraan ta’uu isaa hordofuun falmitoota dangeessu.Haaluma walfakkaatuun, abbootiin seeraa akkaataa gaaffiin ragaaf itti dhiyaatu irratti mormiin yoo dhiyaate, ajaja barbaachiisaa ta’e kennuu qabu⁴⁶.

Gosaa fi akkaataa jechi ragummaa itti kennamu qabu tumaa sdfs kwt.261 jalatti bu’uura ibsamee jiruun gaaffilee gosoota sadan: gaaffii duraa, gaaffii qaxxaamuraa, fi gaaffii keessa deebiitiin

44 SDFHH, Kwt.259(1)

45 Yaadannoo lakk.30 fi 88

46 SDFHH Kwt 270

qajeeltoowwaan akka waliigalaatti seericha keessa ta'an hordofuun gaaffiilee ijoo dubbiitiif rogummaa qaban qofa irratti xiyyeeffachuun ragoota qorachuun barbaachiisaa dha. Manni murtiis kana keessatti dhimmicha irratti murtii haqa qabeessaa fi bu'aa qabeessa ta'e kennuu kan danda'uu ijoowwan dubbii qulqullaa'uu qaban yoo sirnaan adda baafamani qulqullaa'an ta'uu hubatee xiyyeeffannoon ragaa dhaghuu fi galmeessuu,⁴⁷ akkasumas, ragaan dabalataa barbaachiisaa dha jedhee bakka amaneetti ragaa namaas ta'e ragaa sanadaa dhiyeessisee qorachuu ni danda'a⁴⁸.

2.5. Dhiyeessa Ragaa Sanadaa

Bu'uuraan, ragaaleen barreeffamaa bitaa fi mirgi falmii isaaniitiif nuu fayyada jedhan himannaa fi deebii isaanii keessatti waliin qabsiisanii tarree ibsa ragaa keessatti ibsanii dhiyeessuu kan qabaniif fi ragaan isaan akka dhiyaatuuf barbaadan yoo jiraates eenyuu biraa fi eessa akka jiru ibsuun dhiyeessuu qabu⁴⁹. Ragaan barreeffamaa kamiyyuu hanga guyyaa dhagahaa duraa dhiyaachuu qaba⁵⁰. Ragaan sanadaa gaafa dhagahaa duraa kan hin dhiyaanne sababa badii walfalmitootni raawwataniin yoo ta'e, manni murtii ragaa dhiyaateen murtii kan kennuu yommuu ta'u, sababa gahaa ta'een kan hin dhiyaanne yoo ta'e, garuu akka dhiyaatu ajajuu danda'a⁵¹.

Manni murtii haala armaan olitti ibsamee jiruun alatti dhagahaa dhimmaa keessatti ragaalee barreeffamaas ta'e ragaalee namaa barbaachiisaa ta'an haala armaan gadiitiin dhiyeessisuuf aangoon kennameefi jira;

- ✓ Manni murtii kaka'umsa mataa isaatiin ykn iyyannoo falmitootaatiin galmeen ykn ragaan sanadaa mana murtii biroo irraa akka dhiyaatu ajajuu ni danda'a⁵².
- ✓ Ijoo dubbii baasuuf manni murtii ragaa namaa ykn sanadaa dhiyeessisee qorachuu ni danda'a⁵³.
- ✓ Falmicharratti murtii kennuuf gaaffii barbaachise qulqulleessuuf sadarkaa kamiyyuurratti ragaa gaafachuu ni danda'a⁵⁴.

47 SDFHH, Kwt.269(1)

48 SDFHH, Kwt 264

49 SDFHH, Kwt.222, 223, fi 234.

50 SDFHH, Kwt.137 (1).

51 SDFHH, Kwt.256

52 SDFHH, Kwt.145.

53 SDFHH, Kwt.249.

- ✓ Ragaan sanadaa dura hin dhiyaatiin gaafa dhagahaa, ragaa namaa gaaffii qaxxaamuraa gaafachuuf ykn yaadachiisuuf akka dhiyaatu manni murtii ajajuu danda'a⁵⁵.
- ✓ Murtii haqaa kennuuf ragaa dabalataa haala al-loogummaa isaa hin tuqneen dhiyeessisuu ni danda'a⁵⁶.
- ✓ Akkuma himannaan dhiyaatetti iyyannoo walfalmitootaatiin, ykn ragaaleetiin jechi ragaa atattamaan fudhuun barbaachiisa ta'e bakka argetti fuudhuu ni danda'a⁵⁷.
- ✓ Ragaa amma dura dhagahame murtii haqa qabeessa ta'e kennuuf lammata irra deebiin yaamee qorachuu ni danda'a⁵⁸.
- ✓ Iddoo qabeenyi falmii kaase jiru ykn wanti biraa jiru dhaquun ilaaluu⁵⁹.
- ✓ Ragaan mana murtii fulduraatti qaamaan dhiyaate jecha ragummaa isaa kennuu akka qabu tumaa sdfhh kwt 261 (3) tumame kan jiru ta'u illee haala muraasaatiin bu'uura sdfhh kwt.122-135 tiin manni murtiichaa bakka bu'aa a/seeraa muuduun ragaa sassaabuu ykn ragaa qoratu ni danda'a.
- ✓ Ogeessi waa tokko irratti dhimma tokko qoratee akka dhiyeessuuf ajajuu ni danda'a⁶⁰.
- ✓ Haallan muraasaaf manni murtii ragaa mana murtii osoo hin dhiyaatiin jecha ragummaa kakuun akka kennuu fi dhaddacharratti akka dubbifamu ajajuu ni danda'a⁶¹.

Haa ta'u malee manni murtii ragaan sanadaa rogummaa hin qabu ykn fudhatamummaa hin qabu jedhee itti amane sababa isaa galmeessuun sadarkaa falmii kamittuu kufaa gochuu akka danda'u sdfhh kwt.138 jalatti tumameera.

Art. 138. Rejection of irrelevant or inadmissible documents

The court may at any stage of the suit reject any document which it considers irrelevant or otherwise inadmissible, recording the grounds of such rejection.

54 SDFHH, Kwt.261(4)
 55 SDFHH, Kwt 137(4)
 56 SDFHH, Kwt.264.
 57 SDFHH, Kwt.265.
 58 SDFHH, Kwt.266.
 59 SDFHH, Kwt272.
 60 SDFHH, Kwt.136
 61 SDFHH, Kwt.203-206

Dhiyeessaa fi dhagahaa ragaa (ragaa qorachuun) walqabate akkuma ijoo dubbiitiin ilaaleetti manneen murtii naannoo keenya keessa darbe darbe rakkoon hojimaataa adda addaa ni mula'atu.⁶² Rakkooleen jiran kunniis dhimmoota qabatmaadhaan armaan gdiitiin kan ilaaluu ta'a.

2.6. Rakkoo dhiyeessa ragaa namaan walqabatee mul'atu

Dhimmootni manneen murtii irraa akka hubtamutti dhiyeessa ragaa namaatiin walqabatee hanqinaaleen muraasni jiraachu agarsiisu. Bu'uura tumaalee SDFHH kwt.223 tiin himannaa fi deebii dhiyaatan keessatti walfalmitoonni tarree ibsa ragaalee namaa teessoo isaanii waliinii fi dhimma maal irratti ragaa akka bahan adda baasanii dhiyeessuu dhabuu dha.⁶³

2.7. Rakkoo dhiyeessa ragaa sanadaan (barreeffamaan) walqabatee mul'atu

Dhiyeessa ragaa sanadaan/barreeffamaan walqabatee rakkoolee mul'atan keessaa ragaa sanadaa walfalmitoonni himannaa isaanii keessatti qaama biraa bira jiru akka dhiyaatuuf bu'uura SDFHH kwt.145⁶⁴ tiin gaafatan manni murtii ragaa kana osoo hin dhiyeessisiin himatamaan deebii isaa qabate akka dhiyaatu waamichaa fi garagalcha himannaa erguun.⁶⁵ Ragaalee qaamolee adda addaa irraa dhiyaachuu qaban bakka tokkotti duguuganii ajajuu dhabuu fi dhimmicha lafa irra harkisuu⁶⁶, qaamoleen ragaa akka dhiyeessan ajajaman ijoo akka qulqullaa'u ajajameen ala bahuun⁶⁷ qulqulleessuu fi gabaasuu.⁶⁸ Fknf, lafuma tokko irratti ragaan lama yeroo itti kennamuti jira. Kana qulqulleessuuf yeroo jedhamutti ragaan akkaataa gaafatameen qindaa'ee dhiyaachuu dhiisuu mala waan ta'eef ni beellamama.

⁶² Yaadannoo lakk.30

⁶³ Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 15ffaa lakk.G 77983 ማስረጃ እንዲሁም የሚልግ ወገን ማስረጃው የሚመጣትን ነጥብ ለይቶ የማስረጃው አይነትና የሚኝበትን ቦታ ሁለቱንም ቀንሶ በአጁ ላይ ያለውንም አይደዘ ማቅረብ ያለበት ስለመሆኑ፡ ፍ/ብ/ሥ/ሥ/ቁ.223, 234, 137(3), 145, 256, 136-138, 246, 248

⁶⁴ Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 15ffaa lakk.G 89494 የ ፍርድ ቤትን እገዛ በመጠየቅ ማስረጃ ማስቀረብ የሚቻለው ጠያቂው ተከራካሪ ወገን እንዲቀርብ የተጠየቀውን ማስረጃ ትክክለኛ ግልባጭ በቅርብ ግዜ ለማምጣት የማይችልበትን ወይም ለማስገልበጫ የሚያስፈልገውን ወጪ ለመክፈል የማይቻል መሆኑን እንዲሁም ማስረጃው ለክርክሩ ምን ያህል ጠቃሚነት እንዳለውና ትክክለኛ ፍርድን ለመስጠት የሚያስችል ስለመሆኑ በጽሁፉ ገልጾ ለማስረጃው የቻለ እንደሆነ ስለመሆኑ፡ የ ፍ/ብ/ሥ/ሥ/ቁ . 145(1)(2),

⁶⁵ Ragaassaa Siidaa fi Zariihuun Ragaassaa , MMA Xiyyoo Lak.Gal.35514 bara 2008 murta'e

⁶⁶ Galmeemo Godina Sh/Kaabaa Lak.Gal. 50654 Daanyee Badhaannee faa n-2 fi Aradaa Baddhaannee

⁶⁷ Yaadannoo lakk.30

⁶⁸ Fakkeenyaaf, dhimma M/Murtii Aanaa Odaa Bultumitti ilaalame tokko keessatt bulchiinsi Gandaa 08 manni falmiif ka'umsa ta'e garee walfalmitootaa keessaa maqaa eenyuun galmaa'ee akka turee fi akka jiru qulqulleessee mana murtichaaf akka gabaasu ajajeera. Bulchiinsi gandaa garuu ijoo manni murtii barbaaduun ala waan gabaaseef manni murtii ajaja biraa kennuuf dirqameera (Nugusee Daadhiifaa N-4 fi Tsadaalaa Taaddasaa, MMA Odaa Bultum Lak Gal.....)

2.8. Rakkoo ragaa qorachuun walqabatee mul'atu

Qabatmaa hojii keessatti, rakkooleen gama kanaan mul'atan keessaa inni guddaa adeemsa ragaa dhagahuun walqabate gadi qabani bal'isuun ragaa dhagahuu dhabuu fi waan ragooni dubatan galmeessuu dhabuu fi jecha ragummaa gar-malee ol arbeefame kenname keessa deemani qulqulleessuu dhabuun ni mul'ata, Fknf Dhimma m/murtii aanaa Dagamitti lakk.galmees 36925 ta'e irratti murtaa'e tokkon ragoonni 1ffaa fi 2ffaa himataa jecha kennan keessatti himatamaan daangaa lafa himataatti lafa kiiloo meetira 200 darbeera jedhani kan ibsan ta'us; manni murtii murtii keessatti jecha ragaa himataa yoogu galmeessu "ragaan daangaa qabiyeen kanuma himannoo irra jiru ibsuudhaan raggaasaniru" jechuun galmeesseera. Galmees kana irratti dhimmi wal falmiif sababa ta'e daangaa qabiyeetiin kan walqabate yoo ta'u himataan himatamaan qabiyeen koo daangaa natti darbeera jechuun kan himate dha. Ijoon qulqullaa'u qabu immoo himatamaan daangaa qabiyeen lafa himataatti darbee jira moo miti? Hangam itti darbe? kan jedhu yoo ta'u manni murtii adeemsa ragaa dhagahuu keessatti akkaataa sdfhh. kwt.269(4) jedhuutiin jecha ragaa dhugaa ta'uu ,haalaa daangaa qabiyyee agarsiisuu danda'uun fi daangaa darbuu fi darbuu dhabuu isaa yoo darbees meetira hanga kamiin akka itti darbe karaa agarsisuu danda'uun osoo hin qulqulleessiin bira darbuun gaafa murtii kennuu murtii keessatti himatamaan qabiyyee falmiif sababa ta'e kan dheerinni isaa meetira 15 bal'inni meetira 12 ta'e himataa jalaa qabachuun ragaadhaan mirkanaa'eera waan ta'eef himatamaan qabiyyee kana himataadhaaf gadi haa lakkisuu jechuun murteesseera.

2.9. Dhiyeessaa fi Dhagahaa Ragaa Dhimma Yakkaa

Heerri mootummaa Ripaabilika Dimokiraatawaa Federaalaa Itoophiyaa fi Naannoo Oromiyaa haala walfakkaatuun himatamaan kamiyyuu yakkaan himatamee yeroo falmii irra jiru mirga akka nama qulqulluutti tilmaammamuu akka eegamuuf tumaniiru.⁶⁹ Mirga akka qulqulluutti tilmaammamuu himatamaan qabu fashaleessuuf ammoo himata irratti dhiyaate mirkanneessuun abbaa alangaa irraa eegama.Sirna falmii dhimma yakkaa biyya keenya keessatti haala addaatiin yoo seeraan tumame malee⁷⁰ yeroo hunda dirqamni dura ragaa dhiyeessuu kan abbaa alangaati.⁷¹ Jechi waakkii himatamaa erga galmaa'e booda abbaan alangaa himannaa isaa banuun haasaa baniinsaa himata maalii akka dhiyeeffatee fi gosa ragaa dhiyeeffate irratti loogii malee ibsa eerga taasisen booda, ragoota isaa dhiyeeffatee dhageessisuu akka qabuu fi ragooleenis gaaffilee gosa

⁶⁹ Heera Mootummaa RDFI, Kwt 20(3).

⁷⁰ Seera Yakkaa RDFI, Kwt.35; Labsii Farra Malaamaltummaa Lak 881/2015, Kwt.21.

⁷¹ SDFY, Kwt.136.

sadaniin gaffii duraa, gaaffii qaxxaamura, fi gaaffii keessa deebiitiin kan qoratamanii fi ragaan dhiyaate himannaa kan hin mirkaneessine yoo ta'e, himannaa hin mirkanoofne waan ta'eef ragaa ittisaa dhagahuun osoo hin barbaachisiin himatamaan bilisaan gaggeeffama.⁷² Manni murtii, murtii kana irra gahuu isaatiin dura, ragaa A/Alangaa madaaluu qaba.⁷³ Bu'uura SDFY kwt.142 tiin ragaan abbaa alangaa haala gahaa ta'een himannaa isaa kan mirkaneesse yoo ta'e, mirgi akka nama qulqulluutti tilmaamamuu kan fashalaa'e yoo ta'e, himatamaan ragaa ittisa isaa akka dhiyeeffatu ni ajajama. Himatamaan himannaa isaa banuun himannaa itti dhiyaate irrattii fi gosa ragaa ittisaa dhiyeeffate irratti haasaa baniinsaa taasisuun ragaa isaa kan dhiyeeffatu ta'a.⁷⁴

Karaa birootiin himata mirkaneessuuf ykn qulqullummaa himatamaa fashaleessuuf falmiif ragaa ta'uu malu himanni mana murtii yoo dhiyaatu guyyaa beellama murteessuun bitaa fi mirga ragaan akka dhiyaatu ajajni kan kennamu ta'a.⁷⁵ Himataa fi himatamaan bu'uura tumaalee kanaatiin ragaa kan dhiyeeffatan yoo ta'u, manni murtii ragaan dabalataa barbaachiisaadha jedhe yoo amane, dhiyeessisuu ni danda'a.⁷⁶

2.9.1. Dhiyeesa Ragaa fi Ragaa Qorachuun Walqabate Rakkoolee Mul'atan

Tumaan SDFY kwt.124 guyyaa dhagahaa dhimmaatiin dura abbaan alangaa fi himatamaan tarree ragaa namaa fi ogeessaa qaban hunda mana galmeetti dhiyeessuun waamicha akka fudhatanii fi guyyaa dhagahaa dhimmaatti ragoota isaanii waliin dhiyaachuu akka qaban kaa'ee kan jiruu fi seerri kunis kan hin fooyyoofne ykn hin haqamne ta'ullee, qabatama yeroo ammaa naannoo keenyatti ittiin hojjatamaa jiru faallaa seerichaatiin akka ta'e galmeele mana murtii irraa ni hubatama. Kunis, himatamaanii fi ragooleen abbaa alangaa guyyaa tokko irratti mana murtii kan dhiyaatanii fi garagalchi himannaa A/Alangaa dhaddacha irratti himatamaaf kan kennamu; akkasumas, ragaan himatamaa kan dhiyaatu ragaan abbaa alanga dhagahame erga murtiin ofirraa

⁷² SDFY, Kwt.141

⁷³ Gita mirkaneessa ragaa abbaa alangaatiin walqabate ogeessota seeraa jidduu Seera deemsa falmii yakkaa kwt.141 hiikkaa afaan Ingilizii fi Hiikkaa afaan Amaaraa bu'uura godhachuun garaagarummaan ni jira. Hiikkaa afaan Amaariffaatiin Ragaan A/Alangaa haala gahaa **"baqii"** ta'een himanaa mirkaneessuu kan hin dandeenye ta'e yoo argame kan jedhu fi hiikaan afaan Ingilizii immoo ragaan abbaan alangaa shakkii dhama qabeessa ta'en ol yoo mirkaneessuu hin dandeenye **"no case against the accused has been made out"** kan jedhu irratti hundaa'un ragaan abbaan alangaa haala gahaa ta'een mirkaneessinaan gahaadha warra jedhani fi murtiin yakkaa mirga bilisummaa namaa irratti murtaa'uu waan ta'eef ragaan A/Alangaa shakkii dhama qabeessa ta'een ol mirkaneessutu irraa eegama jechun warra falamniidha.

⁷⁴ SDFY, Kwt.142

⁷⁵ SDFY, Kwt.123- 124.

⁷⁶ SDFY,Kwt 143 fi 145.

ittisii kenname booda ta’u, galmeelee yakkaa heedduu (hundumaa jechuun ni danda’ama) ni agarsiisuu⁷⁷.

Dhimmi biraa akka rakkootti ka’u, haalli waamichi ragoota ittisaatiif eenyummaa fi teessoo isaanii adda baasuun itti ergamuun walqabatee, keessattuu himatamaan buufata poolisii ykn mana amala sirreessaa kan jiru yoo ta’e, himatamaan ragoota ittisaa dhiyeefachuu dhabuu isaatiin haqni akka dabuu fi sababa beellama irra daddeebiin kennamuutiin dhimmichi lafa irra akka harkifatu taasisaa jiraachuu isaa galmee keessaa ilaaluun danda;ameera. Fknf, dhimma tokko irratti⁷⁸, himatamaan yakka miidhaa middiisaa daa’ima gaa’ela hin geenye irratti raawwateen (homosexual on child) himatamee ragaan abbaa alangaa waan irratti mirkaneesseef ragaa ittisaa isaa akka dhiyeeffatu ajajamee beellamni yeroo sadii erga kennameefiin booda, himatamaan “*Ani maqaa abbaa ragoota ittisaa kiyya fi teessoo isaanii waaniin hin beekneef, dhiyeessu hin danda’u jechuun jecha ragoota Abbaa Alangaatiin murtiin akka kennamuuf gaafateera*”

Rakkoon inni biraa mul’atu, ragaa sanadaa akka ragaa ittisaatti dhiyaachuu qabu garuu immoo harka himatamaa hin jirree fi himatamaan iyyataan manni murtiichaa akka dhiyeessisuuf gaafatee manni murtii ragaa sanadaa akka ragaa ittisaatti himatamaa fayyaduu danda’u qaama biraa biratti argamuu dhiyeessisuuf seerri ajaju ykn dirqisiisuu hin jiru jechuun ragaa ittisaa dhiyeessisuu diduudha.Fknf dhimma MMO Godina Wallagga Bahaa Lakk.G.38644 A/Alangaa Go/W/Bahaa fi Warquu Abdataa (2008) ta’een, himatamaan yakka gowwomsuun himatame ragaan abbaa alangaa irratti mirkaneessuu isaatiin ragaa ittisaa akka dhiyeeffatu kan ajajame yoo ta’u, himatamaanis ragaa namaa, nama tokkoo fi ragaa sanadaa isa harka jiru eerga dhiyeeffatee booda ragaan biraa ittisaaf isa tajaajiluu danda’uu baankii himatamaan itti hojjatuutti kan argamu ta’u ibse manni murtii akka dhiyeessisuuf kan gaafate ta’u illee manni murtii ragaa ittisaa qama biraa bira jiru gaaffii himatamaatiin dhiyeessisuuf seerri hayyamu ykn dirqisisuu kan hin jire ta’uu ibsee dogoggoraan bira darbuun himatamaa balleessaa taasisuun adabeera.

Adeemsa ragaaleen itti dhagahamanii fi qorataman ilaalchiise tumaan SDFY kwt.136 (3) (4) 147 (3) gosa gaaffiilee gaafatamanii fi eenyuun akka gaafataman manni murtii yoom gaaffii gaafachu akka qabu tumamee kan jiruu fi bu’uura tumaalee kanaatiinis gosoonni gaaffiilee gaafatamuu

⁷⁷Yaadannoo lakk.30 f.88

⁷⁸A/Alangaa Godina Arsii fi Mabaratu Shaamaa, MMO Godina Arsii, Lak.Gal. 47059

danda'an gaaffii duraa, gaaffii qaxaamuraa fi gaaffii keessa deebii akka ta'ani fi manni murtiis sadarkaa kamirrattuu gaaffii gaafachuu akka danda'u taa'e osoo jiru faallaa adeemsa kanaatiin manni murtii gosa gaaffii SDFY keessa hin jire **“gaaffii qulqulleessaa jechuun”** galmeessuun fi gaaffiileen kun sadarkaa falmii kam irratti akka gaafataman hubachuu dhabuu⁷⁹, madaalawaa ta'ani ragaa dhagahuu dhabuu (abbaa seeraa tokko tokko abukaattoo himataa fakkaatani, ragaalee abbaa alangaa burjaajeessuu fi rifachiisuun akka jiru yeroo abbootiin alangaa komatan ni mul'ata)⁸⁰, “Osoo gaaffiin hin barreeffamiin (ragaan maal jedhamee akka gaafatame) deebii qofa barreessuun yeroo baay'ee ni mul'ata.”⁸¹

Ragaan sirriitti maashiina sagalee waraabduudhaan fuudhuuf abbootiin seeraa yeroo fedhii hin qabnes ni jira.⁸² Sababni isaa, ragaan meeshaa sagalee waraabduudhaan fuudhamu gara barreeffama waraqaatti jijjiiruuf yeroo kan fudhatuu fi baay'ee nuffisiisaa ta'uu, namoonni achirra hojjetanis ogeessota (professionals) ta'uu dhabuu, yaa'insa yaadaa (coherence) kan hin qabne ta'uu, vaayirasiidhaan yeroo baduus ni mul'ata. Fknf Galmee mana murtii Ol'anaa Go/Q/wallaggaa lakk.G 24861 ta'e irratti “Jechi ragoolee Abbaa Alangaa meeshaa sagalee waraabii keessaa badee waan jiruuf, irra deebiidhaan dhiyaatanii jecha isaanii akka kennaniif ragoolee A/Alangaatti karaa teessoo isaanii waraqaan yaamichaa karaa Q/PG//Q/Wallaggaa haa barreeffamuuf jenneerra” jechuun ragooleen yeroo lammataaf akka dhiyaatan ajajmeera.

2.9.2. Jalmurtii of Irraa Ittisii Kennamu Keessatti Rakkoolee Mul'atan

Dhimmoonni akka agarsiisanitti adeemsa dhagahaa dhimma yakkaa keessatti rakkoon mul'atu tokko abbaa alangaa ragaa isaatiin himata isaa akkuma mirkaneesseen himatamaan keewwata seera yakkaa ittiin ofirraa ittisuu qabu ifatti itti himu fi galmee irrattis galmeessuu dhabuu ,akkasumas karaa ifa hin taaneen hanga ragaan abbaa alangaa irratti mirkaneesseen of irraa haa ittisuu jechuun ajajuun ni mul'ata. Fkn dhimma Mana murtii Aanaa Diggaa lakk.G.08089 A/Alangaa fi Jamaal Aliyyii faa N-3 ta'een himatamooni yakka hanna fi dhooksaan himatamani kan jiran yoo ta'u, manni murtii galmee kana keessatti ragaa A/Alangaa erga dhagahee booda, ajaja of irraa ittisii osoo hin dabarsiin ragoonni himatamtootaa akka dhiyaatan ajaja akkas jedhu kenneera: *“Himatamaan Iffaa haarreen dhiyaate kun isa ani itti kenne miti jedhe waan waakkatee falmateef, ragaa akka dhiyeefatu ajajeera”* jedheera.

⁷⁹ Yaadannoo lakk.30

⁸⁰ Yaadannoo lakk.30

⁸¹ Yaadannoo lakk.30

⁸² Yaadannoo lakk.30

Rakkoon inni biraa kewwata abbaan alangaa ittiin himate bu'uura sdfy kwt.113 tiin jijjiruun kan walqabtu yoo ta'u, kunis ragaa abbaa alangaa osoo sirriitti hin madaaliin keewwaticha jijjiruu fi boode immoo karaa sdfy hin hayyamneen kewwata duraatti deebisuun ni mul'ata. Fkn Dhimma manni murtii A/Dugddaa lakk.G.20082 ta'een kenneen himannaa A/Alangaa dhiyeesse himatamaan seera yakka kwt.556(1) bira darbuun miidhamtuu dhuunfaa harka ishee qabe lafatti kuffisuun harka mirgaa ittessuun yakka miidhaa qaamaa salphaa raawwateera jechuun kan himate yoo ta'u, himatamaan himaticha waakkachuu isaatiin ragaan abbaa alangaa dhagahameera. Manni murtii ragoonni A/Alangaa bu'uura himata A/Alangaatiin firii dubbii gocha seera yakka kwt.556(1) kan hin ragaasisne fi gochi himatamaan raawwate gocha seera yakka 560 jalatti kufu ta'uu ibsuun bu'uura SDFY kwt.113 tiin himatamaan seera yakkaa 560 jalatti akka of irraa ittisuu murteesseera.Himatamanis ragaa ittisaa isaa dhiyeeffate erga dhagessifate booda manni murtii murtii yoogu kennuu keewwata duraan jijjiire ture deebisuun himatamaa seera yakka kwt.556(1) jalatti balleessaa jedhe murtii adabbii kenneera.

2.9.3. Ragaa dhaghuun (qorachuun) walqabate rakkoolee mul'atan

Falmii dhimma yakkaatiin ijoon abbaa alangaa himata isaa yoo ta'u, darbe darbee manni murtii ijoo himannaa irraa gadi bahuun ragaa dhagahuu fi ragaa dabalataa ajajuun rakkoo gama kanaan mul'atu keessaa isa tokko.Karaa biraatiin immoo himatamaan ittisa dhiyeeffatee osoo ragoonni hin dhagahamiin dura ijoo maal irratti ragaa akka bahanif ijoo qabsiifachuu dhabuu fi manni murtiis xiyyeefannoo itti kennuun galmeessuu dhabuunis rakkoo dhimmoota keessatti mul'atani dha.⁸³ Abbaan alangaa ijoo ifatti adda baasee qabsiifachuurra bifa waliigalaatiin ragaan keenya akkaatuma himannaatiin nuuf mirkaneessu yeroo jedhamuti jira.Manni murtiis yakkoota tokko tokko qofa filachuun (yakkoota gurra uummataa qabanfaa) abbaan alangaa ijoo akka qabsiifatu haalli itti affeeru ni jira.

Gaaffii Marii

1. SDFHH Kwt 138 Manni murtii ragaa sanadaa rogummaa ykn fudhatamummaa hin qabne sadarkaa falmii kamittuu kufaa gochuu akka danda'u tumeera.Tumaan kun jalqaba gaafa himannaan ykn deebiin dhiyaate ykn ragaa dhiyaate osoo hin dhagahiin ykn hin

⁸³A/Alangaa fi Isheetuu Jamaal , MMA Arsii Negeellee Lak.Gal. 31561

madaaliin ro gummaa fi fudhatamummaa hin qabu jechuun kufaa gochuu ni danda'aa? Maaliif?

2. Manni murtii dhimma ragaa barreeffamaatiin akka mirkanaa'u seeraan ifatti tumame jiru ilaalchisee gareelee walfalmitootaan ragaan namaa yoo tarreeffame dhiyaate ragaan kun ro gummaa fi fudhatamummaa hin qabu jechuun osoo hin dhagahiin dura kufaa gochuu ni danda'aa? Maaliif?
3. Manni murtii bu'uura SDFHH kwt.145 tiin ragaan qaama biraa bira jiru akka dhiyeessisuuf walfalmitoonni gaafachuu kan danda'an yoomii? Haala kamiin?

2.9.4. Gita Mirkaneessaa Ragaa

Ragaan dhiyaatu tokko dhimma ilaalamaa jiru wajjiin ro gummaa fi fudhatamummaa qabaachuun isaa gahaa miti. Dabalataan, sadarkaa barbaadamutti dhimmicha hubachiisuuf, ykn fashaleessuuf dandeettii qabaachuuti irraa eegama. Madaalliin ragaas kan barbaachisu as irratti yommuu ta'u dhugummaa ragaa sakatta'uufis ni gargaara jedhamee yaadama. Madaalliin ragaa firii dubbii, fi ijoo dubbii walnyaachisuun ragaan dhiyaate gita mirkaneessa ragaa (standard of proof) barbaadamuun hubachiiseeramoo hin hubachiifne jedhanii xiinxaluu barbaada.⁸⁴ Waan ta'eefuu, hojjiin ragaa madaaluu yaadrimee gita mirkaneessa ragaa wajjiin hidhata guddaa qaba. Gita mirkaneessa ragaa jechuun dhimma tokko mirkaneessee injifachuuf hanga ragaa himataan dhiyeessuun irraa eegamu jechuu dha.⁸⁵ Kun ammoo sirna seeraa biyyi tokko hordoftu irratti hundaa'uun adda addummaa qabaachuu danda'a.

❖ Sirna Seeraa Kooman Loo (Common Law Legal System)

Biyyoota sirna kana hordofan keessatti gosa dhimmaa murtii barbaadu irratti hundaa'uun gita mirkaneessaa ragaa gosoota sadiiti jira: gita shakkii dhamaqabeessaan olitti (beyond reasonable doubt standard), gita ragaa ifaa fi amansiisaa ta'e (clear and convincing evidence standard), fi gita haala fakkaachuu danda'uun mirkaneessuu (preponderance of evidence standard) dha. Haaluma kanaan, giti mirkaneessa ragaa shakkii dhama qabeessaa olii dhimmoota yakkaaf; giti ragaa ifaa fi amansiisaa ta'ee dhimmoota hariiroo hawaasaa muraasaa fi giti mirkaneessa ragaa haala fakkaachuu danda'uu dhimmoota hariiroo hawaasaa hedduuf hojjiirra kan oolu dha.⁸⁶

⁸⁴ ታ. ወ. ተሳለጊ፣ F-54

⁸⁵ “The amount of evidence which a plaintiff (or prosecuting attorney in a criminal trial) must produce in order to win ...” (ታ. ወ. ተሳለጊ፣F-54)

⁸⁶ ታ. ወ. ተሳለጊ፣ F 55-56

❖ Sirna Seeraa Ardii Awurooppaa (Continental Legal System)

Biyootni sirna kana hordofan gita mirkaneessa ragaa gosa dhimmaa irratti hundaa'uun addaan hin fo'an. Gosoota dhimmaa hundumaafuu giti mirkaneessa ragaa barbaachisu tokkumma yommuu ta'u, innis sadarkaa ol'aanaatti caalmaan mirkaneessuu dha.⁸⁷ Giti mirkaneessaa kun akka gita mirkaneessa shakkii dhama qabeessaa olii cimaa, ykn akka haala fakkaachuu danda'uu salphaa osoo hin taane, jiddu galeessa irratti kan argamu dha. Kana irraa ka'uun barreessitoonni gita mirkaneessaa kana gita ragaa ifaa fi amansiisaa ta'e sirna kooman loo keessatti beekamu wajjiin walfakkeessan ni jiru.⁸⁸

❖ Itoophiyaa keessatti

Itoophiyaa keessattis dhimmi gita mirkaneessa ragaa kun bifa lamaan (dhimmoota yakka fi hariiroo hawaasaa) ilaalamuu danda'a.

➤ Dhimmoota Yakkaa

Dhimmoota yakkaa ilaalchisee seerri dhimma kana irratti rogummaa qabu Seera Adeemsa Falmii Yakkaa akka ta'e beekamaa dha. Tumaalee seera kana keessaa ammoo keewwattoonni himatamaan bilisa ittiin jedhamuu (kwt.141) fi ofirraa haa ittisu ittiin jedhamu (kwt.142(1)) kallattiin hidhata qabu. Sababni isaa, manni murtii bu'uura kwt 141tiin himatamaan bilisa jechuudhaaf ykn bu'uura kwt.142tiin ofirraa haa ittisu jechuudhaaf dirqama ragaa madaaluu waan qabuufi. Kun ammoo deebi'ee gaaffii: *Ragaan Abbaa Alangaa gita kamitti mirkaneesseera?* jedhu kaasa.

Keewwattoota lachuu (kwt.141 fi kwt 142) walbira qabuun yoo dubbifnu qabxiiwwan armaan gadii hubachuun ni danda'ama:

¹*ffaa Himatamaan ragaa ittisaa akka dhiyeessatu kan ajajamu ragaan Abbaa Alangaa dhiyaate irratti yoo rage dha.*

²*ffaa Ragaan Abbaa Alangaa dhiyaate irratti rageera kan jedhamu ragaan dhiyaate himatamaa **balleessaa gochuu** kan danda'e yoo ta'e dha. Ragaan Abbaa Alangaa **balleessaa taasisuu** yoo dadhabe, bu'uura kwt.141tiin himatamaan bilisa jedhama waan ta'eefi.*

⁸⁷Clermont, Kevin M. Standard of Proof in Japan and the United States, Cornell Law School Working Paper series, Paper 5 (2003) <http://15r.nellco.ors/cornell/clsops/papers/5>, F 2-3, 13-14.

⁸⁸ ታ. ወ. ተሳለጊ, Fuula 60

3^{ffaa}. Himatamaa balleessaa taasisuu danda'uun ragaa ammoo akka madaallii mana murtiitti balleessaa gochuu danda'uun isaa gahaa ta'ee yoo argame dha.

Ibsaa keewwattoota lachuu irraa waanti hubannu, himatamaan balleessaa dha jedhamuuf ragaan gahaa jiraachuu kan qabu ta'uu isaati. Haa ta'u malee, ragaan gahaa dha kan jedhamu gita kamitti yoo irratti mirkaneessee dha? Gaaffii jedhu keewwattoota lachuu irraa hin hubatamu. Fakkeenyaaf, gahaadha kan jedhamu shakkii dhama qabeessaan olitti? Ragaan ifaa fi amansiisaa yoo ta'e dha? Moo haala fakkaachuu danda'uun yoo mirkaneesse dha? Gama kanaan seerri adeemsa falmii yakkaa ifa miti.⁸⁹ Ifa ta'uu dhabuu irraan kan ka'e qabatamaanis yaadni adda addaa lama yoo calaqqisu ni mul'ata.

Yaadni tokko, ragaan gahaa gita mirkaneessa shakkii dhama qabeessaa olitti ta'uu agarsiisa kan jedhu yoo ta'u kana agarsiisuuf kan fayyadaman keessaa tokko immoo dubbisa garagaltoo (a contrario reading) S/D/F/Y kwt 141 ti. Hima keewwatichaa haa laallu.

When the case for the prosecution is conducted, the court if it finds that no case against the accused has been made out which, if unrebutted, would warrant, his conviction, shall record an order of acquittal.

Waraabbiin afaan Amaaraa

“...Ragaa ittisaa dhiyeessuun osoo hin barbaachisin himatamaa balleessaa taasisuu kan danda'u ta'ee yoo hin argamne fi ragaan dhiyaate gaha ta'ee yoo hin argine m/murtii himatamaan bilisaan akka gadi lakkifamuu ajaja ni kenna”

Yaada keewwata kanaa irraa akka hubatamu ragaan seeraa himatamaa irratti dhiyaatu manni murtii himatamaan balleessaa qabaachuu akka amanu kan dandeessisuu fi ragaa biraan yoo faccifame malee himatamaan yakkamaa dha jechuufis kan quubsu ta'uu qaba. Hiikkaa afaan Amaaraa fi Ingiliffaa jidduus garaagarummaan jiraachuu ni mul'ata. Hiikkaan afaan Amaaraa manni murtii ragaan dhiyaate gahaa ta'ee yoo argamuu baate himatamaa bilisaan gaggeessa jedha. Kanaaf murtii balleessummaa kennuuf ragaa gahaa ta'etu barbaadama jechuu dha. Akkasumas ragaan dhiyaate himatamaa irratti murtii balleessummaa kennuuf kan dandeessisu ta'uu qaba. Ragaan dhiyaate gahaa ta'uu qaba inni jedhu garuu ammas yaada ifa ta'e miti. Ragaa

⁸⁹ Aderajew Teklu fi Kedir Mohammed, Maateriyaalii Seera Deemsa Falmii Yakkaa Itoophiyaa Irratti Moojulii Yuunivarsiitotaaf (Baruu fi Barsiisuuf), Gargaarsa Instiitiyuutii Qorannoo Seeraa Federaalaatiin Qophaa'e, Bitootessa, 2009, FF 272-276

gahaa hin taane kan jedhamuu fi himatamaan bilisaan akka gaggeeffamu kan ajajamu ragaan dhiyaate gita kamitti mirkaneessuu yoo dadhabee dha. Kuusaan jechoota seeraa tokko gaalicha yeroo hiiku akkas jedha: *“insufficient evidence is a finding (decision) by a trial judge or an appeals court that the prosecution in a criminal case ... has not proved the case because the attorney did not present enough convincing evidence”*. Hiikkaan kun ragaan gahaa hin taane jedhamu kun amansiisuu irratti gahuumsa kan hin qabne akka ta’e kan hubachiisuu yoo ta’ellee, gahaan hammam akka ta’e garuu kan adda baasee agarsiisu miti.

Dabalataan yoo ibsan sadarkaan mirkaneessa balleessummaa yakkaa kan biyya keenyaa shakkii dhama qabeessa bu’uureffachuu isaaf agarsiistuuwwan gara garaa biroos ni jiru. Inni tokko, S/D/F/Y keenya (bara 1954) yeroo wixineeffamu irra caalaa akka maddaatti kan gargaare seerota biyyoota sirna koman loo hordofanii ta’uun isaa fi biyyootni sirnicha hordofanis gita mirkaneessa ragaa shakkii dhama qabeessaa kana kan fudhatan ta’uu isaa ti. Inni kan biraa qajeeltoowwan ammayyaa heeraa fi seera deemsa falmii yakkaa keenya keessatti haammataman bilisummaa lammiileetiif gatii olaanaa kan kennan ta’uu isaati. Mirgooleen bu’uuraa heericha keessatti hammataman kunneenis bifa walqixxummaa, bilisummaa akkasumas kabajaa namoomaa guddisaniin hiikamuu akka qabanis ni beekama. Kanaaf eeggumsi olaanaan mirgoota kanaaf akka godhamu immoo gitni mirkaneessa balleessummaa yakkaa shakkii dhama qabeessa ta’uu akka qabu nutti agarsiisa. Muuxannoon biyyoota mirga bilisummaa namootaaf eeggumsa olaanaa gochuun beekamaniis kan agarsiisu isuma kana.

Bilisummaa namootaaf xiyyeeffannaa olaanaan kennamuu kan agarsiisu tumaan heera biyya keenyaa keewwatni 17 *“No one shall be deprived of his or her liberty except on such grounds and in accordance with such procedure as are established by law”* jechuun ibseera. Heerichi hima olii kanaan eeggumsi olaanaa bilisummaa namoomaaf kennamuu akka qabu yoo kaa’ellee, seerri /labsiin/ sadarkaa ragaan abbaa alangaa balleessummaa nama yakkaan himatamee itti mirkaneessuu qabu adda baasee kaa’u hin jiru. Kun immoo kaayyoon tumaa heeraa kun galma akka hin geenye kan taasisu dha.⁹⁰

Yaadni lammataa, ‘ragaa gahaa’ jechuun gita mirkaneessa ragaa shakkii dhama qabeessaa olitti jechuu hin agarsiisu jechuu miti kan jedhu dha. Akka amantaa warra kanaatti, gitni mirkaneessa

⁹⁰Milkii Makuriyaa, Gita Mirkaneessa Ragaa Dhimma Yakkaa, Yaadrimeewwanii fi Xiinxala Dhimmaa, Joornaalii Seeraa Oromiyaa, 2004, Jiildii 1, Lak. 1 F. 156-158

shakkii dhama qabeessaa olii dhugummaan isaa gara dhibbeentaa dhibbatti (% 100) kan siqu jechuu dha. Dhugummaan dhibbeentaan isaa gara dhibbaatti siqu ammoo ‘gahaa’ qofa osoo hin taane, ‘gahaa olidha’.Kana waan ta’eef, giti mirkaneessa ragaa dhimmoota yakkaa yoo ta’ellee sirna kooman loo keessatti akka gita mirkaneessa ragaa dhimmoota hariiroo hawaasaa muraasa qofaaf hojjetuu ragaa ifaa fi amansiisaa ta’e dha malee shakkii dhama qabeessaa olitti ta’uu hin danda’u jechuun falmu.⁹¹

Gama biraatiin Wixinee seera deemsa falmii yakkaa fi ragaa bara 2009 A/Alangaa waliigalaatiin bahe kwt 317(1) Abbaan alangaa bu’uura himannaa dhiyeesseen firiilee dubbii yakkicha hundeessan; gocha, yaada sammuu fi ijoowwan biroo rogummaa qaban haala ifaa fi amansiisaa ta’een mirkaneessuu akka qabu tumeera.

Gaaffii Marii

1. Yaadota lamaan olitti ibsaman keessaa qabatamaan muuxannoon manneen murtii keessa jiru caalaatti isa kami agarsiisa? Maaliif?
2. Qulqullina qorannoo, qulqullina himannaa A/Alangaa fi madaalamumma falmii yakkaa amma jiruutiin gita mirkaneessa “*shakkii dhama qabeessaa olitti*” hojii irra oolchuun ni danda’amaa?
3. Abbaan langaa himatamtootni Innaat Hunaachoo faa N- 5 jedhaman faayidaa hin malle argachuuf jecha miidhamaa dhuunfaa Obbo wubaalem Gizaachoo ajjeessanii qawwee (meeshaa waraanaa) irraa fudhataniiru jechuun yakka saamicha cimaa raawwataniiru jechuun S/Y kwt 671(2) jalatti himateera⁹². Ragaan A/A 1ffaa jecha ragummaa isaa akka kennetti isa, himatamtoota 2-4 jiraniif fi miidhamaa dhuunfaa sa’a 11 kaasanii mana shaayii himatamtuu 1ffaa waliin turuu fi halkan keessaa sa’a 4tti ragaa A/Alangaa 2ffaa wajjiin mana fincaanii gahanii yoo deebi’an ibsaan mana keessa ture dhaamee kan jiru ta’u, sagalee meesha mana keessaa walitti bu’u waan dhaga’aniif, maal akka raawwate baruuf manatti ol-seenuuf yoo jedhan himatamtoota keessaa namni tokko qawwee itti garagalchatee rasaasaan rukutuuf yoo jedhu baqataniif bakka biraa deemanii buluu isaanii ibseera. Ragaan 2ffaa haaluma ragaan 1ffaa jecha ragummaa isaa kenneen ragaa baheera. Ragaan 3ffaa ganama reeffa miidhamaa dhuunfaa alatti gatamee jiruu fi mana himatamtuu 1ffaa hanga bakka reeffi gatametti cocabni dhiigaa osoo walirraa hin citiin dhangala’ee kan jiru ta’uu arguu isaa jecha ragummaa isaa kenneera. Manni murtii ragaalee dhiyaatan seera waliin wal-bira qabuun yoo madaalu, yakka raawwatame

⁹¹ ታ. ወ. 1997;FF.62-63

⁹² Innaat Hunaachoo vs. Abbaa Alangaa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmee lak 113464

mirkaneessuuf ragaan dhiyaate ragaa naannoo qofa akka ta'e ibsuun, ragaan naannoo dhiyaatan ammoo himatamtootni du'aa wajjiin kan turan ta'uu malee raawwii ajjechaa jedhame keessatti tokkoo tokkoon himatamtootaa gahee maalii akka bahan (maal akka godhanii fi badii raawwatan) adda baasanii hin agarsiifne. Meeshaan miidhamaa dhuunfaa irraa fudhatame jedhames akka ciraatti hin dhiyaanne. Haaluma kanaa, manni murtii a/alangaa gocha yakka saamichaatiin himatamtootni raawwachuu isaanii haala gahumsaa fi amansiisaa ta'een hin mirkaneessine jechuun bilisa isaan gaggeesseera.

Manni Murtii dhaaddacha Ijibbaataa Federaalaa dhimma dhiyaate sana haala ibsameen kan murteesse yoo ta'u abbaan seeraa tokko garuu ejjennoon adda baheera. Akka ejjennoo abbaa seeraa sanatti raga baatotni, himatamtootnii fi miidhamaan dhuunfaa waliin turuu haala amansiisaa ta'een kan mirkaneessan ta'uu, raga baatotni kutaa namoota kanneen waliin keessatti dhiisanii gadi bahan deebi'anii akka hin seenne doorsifamuu fi sagalee jeequmsaa dhaga'uu isanii ibsutti dabalee dhiigni miidhamaa dhuunfaa mana himatamtuu Iffaa kaasee hanga bakka reeffi isaa argametti coccobee kan jiru ta'uu mirkaneessaniiru. Ragaan faccisaa dhiyaatan ammoo jecha ragummaa ragaa a/alangaa fashaleessu hin dhiyeessine waan ta'eef itti gaafatamummaa yakkaa jalaa bilisa bahuu hin danda'an kan jedhuu dha.

- a. Dhimma olitti dhiyaate kana irratti, manni murtii yakka jedhame gita mirkaneessa kamirratti hundaa'ee murtii kenne? Gita mirkaneessa ifaa fi amansiisaa moo gita madaallii shakkiin alaa kan fayyadame fakkaata?
 - b. Himanni abbaa alangaa ajjechaa lubbuu qofa osoo ta'eera ta'e murtiin mana murtii sun kan biraa ta'uu danda'a jettuu?
4. Dhimmi kun Mana Murtii Aanaa Ada'aatti lakk.G.59931 ta'een murtaa'eedha.Himannaa A/A dhiyeeseen himatamaan labsii dorgommii daldalaa fi mirga fayydamtootaa lakk. 813/2006 kwt.43(4) bira darbuun gaafa 25/11/2010 tilmaamaan halkan keessaa sa'aa 3:00 konkolaataa Ayisuuzii lakk.Gabatee 3-A48193 ta'e abbaan qabeenyummaa (libree) maqaa haadha manaa himatamaatiin galmaa'e jiruutiin magaalaa Bishooftuu irraa gara aanaa Gimbichuu zayitii nyaataa qarshii 123,975 (kuma dhiba tokko fi digdamii sadii fi dhiba sagalii fi torbaatamii shan) baasuu fe'ee deemaa (konkolaachisaa) osoo jiru shiftaa hin beekamneen rasaasaan sababa rukutameef kufee yoogu sakatta'amu zayitii seeraan alaa haayyama hin qabne fe'ee deemaa osoo jiruu qabameera jechuun himateera.Himatamaan himannaa irratti dhiyaate waakkachuu isaatiin ragaan abbaa alangaa dhagahameera. Manni murtii jala murtii kenne keessatti jecha ragaa namaa fi barreeffamaa yooguu xiinxaluu *“ragooleen himatamaan rukutame konkolaataa jedhame kana biratti kufee kan argan ta'uu, bakka kufee kaasani mana yaalaa hospitaala bishooftuu geessuu fi konkolaataa yoogu sakatta'an zayitii nyaataa himata keessatti*

ibsame arguu isaanii ragaasanii jiru. Ragaa barreeffamaa waraqaa abbaa qabeenyummaa konkolaataa (libree) maqaa haadha manaa himatamaatiin jiru, suuraa dhangalaa'aan dhiigaa konkolaataa keessaa jiraachuu agarsiisuu akka dhiyaate erga ibse booda ragaan barreeffamaa fi suurii dhiyaatan yakka himatamaan itti himatame raawwachuu isaa kan agarsiisuu miti; gama biraatiin gaaffii qaxaamuraa abukaatoo himatamaatiin gaafatameef deebiin ragoota irraa kenname himatamaan zayitii seeraan alaa kana yoo fe'uu kan hin argine ta'uu, konkolaataa jedhame kanas inni yaa ofuu yaa dhisuu akka hin beekne ibsaniruu. Kanaaf ragaan A/Alangaa dhiyeesse himatamaan zayitii seeraan alaa jedhame kana fe'uu ykn fe'ee konkolaachisuu kan agarsiisuu waan hin taaneef himatamaan of irra ittisuun osoo isa hin barbaachisin bu'uura sdfy kwt.141 tiin bilisa jedheera

- a. Manni murtii dhimma armaan olii gita mirkaneessa kam irra dhaabbate ragaa akka madaalee kaasuun irratti mari'adhaa.
- b. Murtiin kenname sirriidhaa? Maaliif?

BOQONNAA SADI

Ragaa Madaaluu: Dhugummaa Ragaa Mirkaneessuu

3.1. Seensa

Hojii kenniinsa murtii haqaa keessatti hojiin ragaa madaaluu fi dhugummaa isaa mirkaneessuu hojii xiyyeeffannoo fi ogummaa barbaaduu dha. Dhugummaan ragaa haalota garagaraatiin miidhamuu danda'a. Ragaan namaa yeroo taatee tokko argan/dhagahan, qalbeeffatanii fi yaadatani ibsan dogoggora uumuun akkasumas ta'e jedhani jecha ragummaa sobaa kennuu fi ta'e jedhani waan qalbeeffatan dhoksuun miidhamuu mala. Ragaan sanadaa, akka seera biyya keenyaatti, ragaa amantaa guddaa qabu yoo ta'ellee, ulaagaalee seerri gaafatu guuttatee qophaa'uu dhabuutiin, sanada sobaa qopheessuu fi sababoota birootiin ragaa hanqina horachaa jiruu dha. Loogii akkasumas dandeetti ogummichi barbaadu irratti gahumsa dhabuun jechi ragaa ogummaa kennamu dhugaa ta'uu dhabuu danda'a.

Ragaaleen bu'uura murtii haqaa ta'an kamiyyuu hanqina dhugummaa kan qaban waan ta'aniif xiyyeeffannoo fi gahumsaan yoo madaalaman malee haqa mirkaneessuu hin danda'an. Kanaafuu, tooftaalee dhugummaa fi amanamummaa ragaa itti mirkaneessan yeroo gara yerootti gabbisaa adeemuun ogeessotni qaamolee haqaa hubannoo gahaa irratti akka qabaatan gochuun barbaachisaa dha.

Haaluma kanaan, xumura leenjii boqonnaa kanaatti leenjifamtootni,

- ✓ Sababoota ragaan namaa dhugaa ta'uu itti dhaban irratti hubannoo waliigalaa ni argatu
- ✓ Tooftaalee dhugummaa ragaa namaa itti mirkaneessan irratti dandeettii fi ogummaa qaban ni gabbifatu
- ✓ Haala madaallii ragaa ogeessaa itti gaggeeffamuu irratti hubannoo qaban ni cimsatu
- ✓ Haala dhugummaa ragaa sanadaa itti mirkaneessaniin wal-qabatee hanqina hubannoo hojiirratti mul'atu adda baasuun ogummaa dhugummaa sanadaa itti mirkaneessan ni gonfatu

3.2. Dhugummaa Ragaa Namaa Mirkaneessuu

Ragaan namaa akaakuu ragaa bal'inaan qaamolee haqaatti dhiyaatuu fi dhugummaa ijoo falmii mirkaneessuu keessatti hojiirra ooluu dha; keessumaa ijoo falmii yakkaa qulqulleessanii murtii

kennuu keessatti ragaan namaa ragaa heddumminaan dhiyaatuu fi ragaa adabamuu yookaan bilisa bahuu shakkamaa murteessuuf tajaajilu dha.⁹³ Ragaan namaa bal'inaan hojiirra kan oolu yoo ta'ellee, hanqina namni gama qalbeeffachuu, yaadachuu, iftoominaan ibsuu qabu irraa ka'ee akkasumas rakkoo ta'e jedhanii ragaa sobaa kennuun jiruun ragaan namaa rakkoo dhugummaa guddaa ragaa qabuu dha.

Ragaan namaa kennamu guutummaatti amanamaa waan hin taaneef, murtiilee ragaa kana irratti hundaa'anii murta'an keessaa murtiileen muraasa hin jedhamne ragaa dogoggora irratti hundaa'uun kan kennaman ta'uu qorannoowwan garagaraa ni ibsu.⁹⁴ Fakkeenyaaf, Biyya Ameerikaatti namoota yakka cimaa raawwatan jedhamanii bara 1981-1989tti hidhaman irratti qorannoo DNA gaggeeffameen, namoota hidhaman keessaa 3.3% hanga 5% ta'an yakka kan hin raawwanne ta'uu mirkanaa'eera; ragaan namaa murtii dogoggoraa kennamuuf ka'umsa ta'uu qulqulleesseera.⁹⁵ Mata-duree kana jalatti, hanqina dandeettii hubachuu namni qabuu fi ragaa sobaa kennuun jiru to'achuu keessatti tooftaalee hojiirra ooluu qaban ilaalla.

3.2.1. Adeemsa Waa Yaadachuu fi Hanqinaalee Achi Keessatti Mul'atan

Sababoota dhugummaa ragaa namaa miidhan keessaa tokko hanqina dandeettii hubachuu fi waa yaadachuu namni qabu irraa kan maddu dha. Dandeettiin hubachuu fi yaadachuu namaa adeemsa keessa kan raawwatu waan ta'eef gulantaa afuritti qoodamuu kan danda'uu dha. Isaanis, qalbeeffachuu (perception), sammuutti qabachuu (encoding), kuusuu (storage) fi yaadachuu (retrieve) jedhamanii beekamu. Sadarkaalee yaadannoo fi qabiyyee isaanii akka armaan gadiitti gabaabsinee ilaalla:

A. Qalbeeffachuu (Perception)

Qalbeeffachuun adeemsa taatee, raawwii yookaan gocha tokkoo xiyyeeffannoo itti kennanii hubachuu dha. Namni taatee/gocha/raawwii tokko erga miirra'atee (ilaalee, dhagahe, dhaqqabe,

⁹³ Jules Epstein, the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination, *Stetson Law Review*, Vol. 36, (2007), fuula 732.

⁹⁴ Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012). *Court Review: The Journal of the American Judges Association*. 387, fuuula 22; Cutler BL *et al* "Improving the Reliability of Eyewitness Identification: Putting Context into Context" 1987 *J Appl Psychol* 629-637, fuula 630;

Meintjes van der Walt L " Judicial Understanding of the Reliability of Eyewitness Evidence: A Tale of Two Cases" *PER / PELJ* 2016(19), fuula 1-2; Jules Epstein, the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination, *Stetson Law Review*, Vol. 36, (2007), fuula 732.

⁹⁵ Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012). *Court Review: The Journal of the American Judges Association*. 387, fuuula 22

fuunfatee fi dhandhame) booda qalbeeffata. Dandeettiin dhimma tokko qalbeeffachuu namaa sababoota garagaraatiin wal-caaluu danda'a: ilaalcha, fedha, jibba, muuxannoo yookaan beekumsa dhimma sana irratti namni sun qabu irratti hundaa'ee sirriitti yookaan al-sirriin ta'uu mala; umurii fi koorniyaa/saallis of-danda'ee gama kanaan gahee mataa isaa qabaata. Fakkeenyaaf, namni rifeensa sirreessu kafana namni tokko uffatu caalaa haala rifeensi nama sanaa itti sirreeffamee jiru, nama biraa caalaa carraa hubachuu fi qalbeeffachuu danda'a. Ijoollee fi namni guddaan akkasumas dhiiraa fi dhalaan taatee tokko wal-qaxa qalbeeffachuu dhabuu danda'u. Hubannoo, shaakallii fi miirri isaan dhimma sana ilaalchisee qaban wal-qixa waan hin taaneef raawwii raawwatame ilaalchisee qalbeeffannaa garagaraa qabaachuu malu.

Seerri d/h/h kwt 269(1) adeemsi ragaa fuudhuu/dhagahuu maqaa, umurii, hojii/ogummaa, bakka jireenyaa, fi kakuu raawwachuu fi raawwachuu dhabuu raga-baatu galmeessuun akka eegalu tuma. Raga-baatuun dhimma irratti ragaa bahu hangam qalbeeffachuu akka danda'u kallattii kan agarsiisan keessaa tokko umurii fi hojii/muuxannoo namni sun qabu ta'uu seerri kun beekamtii kennee jira. Hima biraan, abbootiin seeraa dhugummaa ragaa xinxaluu keessatti sadarkaa qalbeeffannaa nama tokkoo yaada keessa galchuun barbaachisaa akka ta'ee fi sadarkaa qalbeeffannaa namaa wantoota agarsiisaniif xiyyeffannoo kennuun barbaachisaa akka ta'e seerri kun kallattii agarsiisa jechuu dha.

B. Sammuutti Qabachuu (Encoding)

Adeemsa raawwii tokko hubachuu fi yaadachuu keessatti sadarkaa lammaaffaa irratti taateen raawwatu waan qalbeeffatan sammuu qabachuu/sammuu galmeessuu dha. Galmeessuun waan qalbeeffatanitti hiika kennuun sammuu tokkoo tokkoo raawwii dhimma sana keessatti raawwate akka qabatu gochuu dha. Dhimma qalbeeffatanitti sirriitti hiika kennuun sammuu akka qabatu gochuun, hubannoo, fedha, ilaalcha yookaan jibba dhimma sana irratti duraan qabnu bu'uureffatee namaa gara namaatti garaagarummaa qabaachuu danda'a. Itti dabalees, haalli dhimmi ijoo falmii ta'e tokko itti raawwate miira namaa kan miidhuu fi sodaa kan uumu yoo ta'e, haala raga-baatuun sun raawwii sana itti hiikuu fi sammuu qabatu of-danda'ee kan miidhuu dha. Bu'uura s/d/f/h/h kwt 269(1) ogeessi ragaa fuudhu hojii ragaa fuudhu eegaluun dura maqaa, umurii fi gahee hojii raga-baatu akka galmeessu tumee jira; umurii fi gaheen hojii raga-baatu taatee qalbeeffate tokkotti hiikkaa kennuun sammuu qalbeeffachuu irratti raga-baatu tokko irraa gara raga-baatu biraatti garaagarummaa jijjiirama uumuu danda'u qabaachuu

mala. Kanaafuu, adeemsa xiinxala ragaa keessatti dhimmootni kanneen guddu-gala xiyyeeffannoo qaama ragaa sana madaaluu ta'uu akka qabu ijoo akeekuu dha.

C. Sammuutti qabataniituruu (tursiisuu)

Taatee tokko qalbeeffachuun erga sammuu qabataniituruu booda, yeroo turmaata isaa keessa sababootni dhiibbaa irratti geessisuun qabiyyee wanta qalbeeffatamee jijjiiran hedduu dha. Fakkeenyaaf, odeeffannoo raga-baatuun tokko qabu odeeffannoo boodarra namni kun raga-baatu, poolisii, abbaa alangaa ykn qaama biraa irraa dhaga'uun jijjiiramu/fooyya'uu danda'a. Odeeffannoon boodarra namni sun dhagahe yaadannoo inni qalbeeffate irratti qabu kan miidhu waanta'eef gochoota raawwatamanii fi nama raawwate sirriitti qulqulleessanii ragaa bahuu irratti dhiibbaa mataa isaatii geessisuu kan danda'uu dha.

D. Yaadachuu (retrieve)

Namni taatee tokko sammuu qabate, odeeffannoo qaama garagaraa irraa argate ka'umsa godhachuun raawwii dhimmichaa fi qaama raawwate yaadata (adda baasaa). Adeemsa gocha raawwate yaadataniituruu keessatti maddi odeeffannoo guddaan yaadannoo sammuu qabatan keessaa maddisiisuun yoo ta'u, qaawwa yaadannoo kuufatan keessatti mudatu duuchuuf ammoo namni hawwa, ilaalcha, jibba, amantaa, beekumsaa fi hubannoo dhimma walfakkaataa irratt dura qabu bu'uura godhachuun itti guutuu yaala; kanaafuu ragaa namni kennu raawwii sammuu kuufatee qabuu fi yaadota ofii uumee itti dabaluu walitti makuun akka ta'e qorannoowwan garagaraa ni ibsu.

Yaadannoo namni gocha/taatee/raawwii tokko irratti qabu sababoota garagaraatiif jecha haqina qabaachuu mala. Odeeffannoo boodarra raga-baatuun waa'ee dhimma ragaan irratti bahamuu irratti argatu, naasuu/sodaa yookaan haala badaa raawwii gochichaa keessatti mudatee fi turmaatni yeroo yaadannoo namni taatee/raawwii/gocha ragaa irratti bahu irratti qabu kan miidhuu dha. Haalotni kanneen yaadannoo qofa osoo hin taane ofitti amanamummaa raga-baatuun qabaatu kan miidhanidha. Ofitti amanamummaa dhabuun raga-baatu, jecha ragaa dhangala'iinsa yaadaa fi wal-simuu yaadaa kan hin qabne akka kennamu akkasumas jechi ragaa bal'inaan akka hin dhiyaanne kan godhudha. Sababootni kanneenii fi kan biroo yaadannoo fi ofitti amanamummaa raga-baatu miidhuun hanga jecha ragaa dhiyaatuu fi amanamummaa ragaa galmaa'u irratti miidhaa guddaa kan geessisu waan ta'eef, qaamoleen ragaa fuudhuu

keessatti hirmaatan ofitti amanamummaa raga-baatuu jajjabeessuu fi waan qalbeeffate akka yaadatuu fi dubbatu jajjbeessuun barbaachisaa dha.

3.2.2. Adeemsa Ragaa Fuudhuu Keessatti Dhugummaa Ragaa Namaa Mirkaneessaa Deemuu

Dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti hojii cimaan adeemsa ragaaa fuudhuu keessatti kan hojjetamuu dha. Raawwii ragaa namaa fuudhuu keessatti adeemsa af-gaaffii itti gaggeessan madaalawaa gochuu fi gama-qabachuu dhabuun dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti gahee olaanaa qabaata. Odeeffannoo bal'aa fuudhuu dhabuunis dhugummaa ragaa mirkaneessuuf hojii hojjetamu dhimmoota gufachiisan keessatti ramadamuu kan danda'u akka ta'etti fudhatama. Hanqinaalee gama kanaan mudatan hambisuun dhugummaa ragaa mirkaneessuu keessatti tooftaalee gargaaran gaggabaabsinee akka armaan gadiitti ilaalla:

Hojiwwan af-gaaffii dura hojjetamuu qaban hojjechuu

Af-gaaffii gaggeessuuf qophii taasisuun of-kennuu raga-baatuu kan dabaluu akkasumas milkaa'ina nama af-gaaffii gaafatuu kan dabaluu dha. Kanaafuu, af-gaaffii gaggeessuun dura qophii taasisuun barbaachisaa yoo ta'u bu'uura yaadota armaan gadiitiin af-gaaffii taasisuuf qophaa'uun barbaachisaa dha:

- Odeeffannoo waliigalaa walitti qabachuun raga-baatuun ragaa bal'aa akka kennu taasisuu akkasumas af-gaaffii gaggeeffamu kallattii qabsiisuuf baay'ee barbaachisaa dha
- Hanga danda'amaa ta'etti af-gaaffiin akkuma gochi ragaan irratti kennamu raawwateen gaggeeffamuu qaba. Battalatti ragaa fuudhuun raga-baatuun miira raawwii gochicha hubateen ragaa akka bahu kan taasisu yoo ta'u haalli kun ammoo ragaa bal'aa fi amanamummaan irratti gatamuu danda'uu walitti qabachuu danda'a.
- Af-gaaffiin kutaa mijaawaa kan jeequmsa hin qabnee fi yaada keessatti sassaabbatanii dubbaachuu danda'an keessatti akka gaggeeffamu gochuuf naannoo mijaawaa qopheessuun barbaachisaa dha
- Meeshaalee af-gaaffii gaggeessuu keessatti gumaacha qabaatan kan akka qalamaa, waraqaa, sagalee waraabduu fi kkf dursa qopheessanii dhiyeessuu
- Ragaan fuudhame hundi waraabamee akka turu gochuuf haal-duree barbaachisan mijeessuu

- Raga-baatota qofa qofatti adda baasanii qabuun odeeffannoo walirraa argataniin jechi ragaa isaanii miira isaanii irraa kan maddu akka hin taane taasisa

A. Hojiiwwan yeroo af-gaaffii gaggeessan hojjetaman

Haalli ogeessi raga-baatuu wajjiin af-gaaffii gaggeessu ragaa bal'aa fi amanamummaa qaba fuudhuu wajjiin hidhata kan qabu waan ta'eef haalli ragaan keessatti fuudhamu dhimma xiyyeeffannoo argachuu qabu dha. Tooftaaleen armaan gadii ragaa bal'aa fi amanamummaa qabu walitti qabuu keessatti gahee guddaa qabaatu. Kanaaf, ogeessa af-gaaffii raga-baatuu irraa fuudhu yoo taate:

- ✓ **Raga-baatuu wajjiin hariiroo uumuu.** Ogeessi raga-baatuu wajjiin af-gaaffii gaggeessu jalqaba raga-baatuu wajjiin wal-baruu fi hariiroo uumuun barbaachisaa dha.⁹⁶ Wal-ta'umsi akka uumamu gochuun raga-baatuun of-gadhiisee sodaa malee yaada isaa akka kennu gargaarutti dabalee miira isaa adda baasuu keessattis gahee qabaata. Akkaataa waa'ee mataa isaa itti dubbatuu (cimina sagalee fi iftoomina fuulaa) fi akkaataa haala raawwii dhimma ragaa irratti kennuu yeroo dubbatu garagarummaa kan qabu ta'uu adda baasuu fi garagarummaan kan jiraatu yoo ta'e ammoo maddi garagarummaa isaa maal akka ta'e qorachuuf kan gargaaru ta'a. Walitti dhufeenya gaarii kana hundeessuuf gaaffilee akka 'Nagaa jirtaa? Jiruu fi jireenyi kee gaariidhaa? Fayyummaan kee attami? fi kkf' gaafachuun barbaachisaa dha. Dhimma kana irratti gaaffii deebii gaggeessuu keessatti jiruu fi jireenya raga-baatuun ifa godhu irratti yaada kennuu irraa of-qusachuun gaarii ta'a. Adeemsa gaaffii fi deebii adeemsisuu sana ofitti fudhatanii (personalize godhanii) gaggeessuun waan qalbeeffate raga-baatuun jecha ofii isaatiin akka dubbatu taasisuu akkasumas yaada raga-baatuu faana dhawuun, ibsa raga-baatuun kennu tokko yeroo barbaachisaa ta'ee argametti ofii irra deebi'uun, ija raga-baatuu keessa ilaalaan xiyyeeffannoon jecha ragaa fudhuun barbaachisaa dha.⁹⁷
- ✓ **Raga-baatuu si'oomsuu.** Raga-baatuun si'oomee bal'inaan jecha ragaa isaa akka kennutti gaaffii deebii daanga'aa barbaadu gaafachuu irratti xiyyeeffachuun gaarii miti; gaaffilee banaa kan akka 'Waa'ee nama yakkicha raawwatee maal beekta? Maala akka raawwate jecha afaan keetiin atumti natti himtaa? Gaafachuun odeeffannoo bal'aa argachuuf nama gargaaraa.

⁹⁶ John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement, U.S, Department of Justice office of Justice Programs, fuula 19

⁹⁷ John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement, U.S, Department of Justice office of Justice Programs, fuula 16

Itti dabalees, adeemsa gaaffii fi deebii keessatti yeroo hafuura raga-baatuun itti fudhatu kennuufiin yaada isaa sassaabbatee deebii gahaa fi bal'aa akka kennu gochuun filatamaa dha. Raga-baatuun jecha ragaa isaa osoo kennaa jiru adda kutuu dhabuun raga-baatuun yaada isaa walitti fufee fi dhangalaasee akka dubbatu waan deeggaruuf yaada gidduutti kutuu dhabuu mirkaneeffadhu.

- ✓ **Yaadannoo Raga-baatu dammaqsuu (waan taatee raawwate akka yaadatu taasisuu).** Raga-baatuun waan raawwate sammuutti kan walitti qabatee jiru keessaa baasuun kan ibsu yoo ta'u namni waan sammuutti qabate baasee akka dubbatu taasisuuf yaadannoo (memory) isaanii dammaqsuu/kakaasuun barbaachisaa dha. Waan raawwate akka yaadatu gochuuf naannoo yookaan kutaa waca hin qabne keessatti jecha ragaa isaa akka kennu taasisuu, raawwii gochichaa irra deebi'ee akka yaadatu gochuu fi gaaffii banaa dhiyeessuun waan raawwate sirriitti yaadatee akka dubbatu gochuun barbaachisaa dha.
- ✓ **Haala raga-baatuun keessa jiru adda baasuu.** Haala kana qulqulleeffachuuf gaaffii salphaa kan akka 'Attam jirta? Jiruu fi jireenyi kee attami? fi kan biraa gaafachuun namni sun yaada guutuu kan qabu, araara keessa kan jiru, dhiphuu yookaan sodaa cimaa keessa kan jiru ta'uu qulqulleessuu keessatti bu'aa qabaata.
- ✓ **Raga-baatuun yoo barbaade mallattoo fi fakkiin yaada isaa akka ibsu haala mijeessu.** Daa'imnii fi namni haqina sirriitti dubachuu qabu akkasumas wanti raawwate safuu wanta uummatni ifatti dubbachuu hin filanne taanaan barreeffamaan akka ibsu yookaan fakkiin akka agarsiisu haala mijeessuun jecha ragaa bal'aa walitti qabuuf gumaacha mataa isaa qabaata.
- ✓ **Osoo hin xumuriin, raga-baatuun jecha ragaa dabaluu kan qabu yoo ta'e akka dubbatu carraa uumuu.** Af-gaaffii gaggeessuu keessatti namni gaaffii dhiyeessu gaaffii qabu hunda gaafatee erga xumuree booda raga-baatuun yaada gaafatamee ala yaada rogummaa qabu akka dhiyeessu carraa kennuun barbaachiisaa dha.
- ✓ **Jecha ragaa fuudhame haala raga-baatuun ibseen galmeessuu.** Jechi ragaa kenname barreeffamaan, vidiyoon ykn mala biraatiin kan fuudhame yoo ta'ellee jechi ragaa fuudhamee yeroo gabaabaa keessatti gara barreeffamaatti jijjiiramuu qaba; yeroo barreessan ammoo hanga danda'amaa ta'etti jecha raga-baatuun fayyadame fayyadamuun gaarii ta'a.
- ✓ **Raga-baatu wajjiin daandii ittiin walquunnamtu mijeessuu;** hariiroo hundeessite adda hin kutiin. Af-gaaffii gaggeeffamee erga xumuramee booda raga-baatuun dhimma ragaan

irratti kennamu ilaalchisee jecha ragaa kennamuu qabu kan yaadate yoo ta'e bilbilan ykn barreeffamaan akka ibsu haala mijeessuun barbaachisaa dha.

- ✓ Tokkoo tokkoo raawwii dhimma ragaan irratti kennamu ilaalchisee raga-baatuun biroo wajjiin akka hin dubbanne akkasumas dhimma kanarratti yaada miidiyaa akka hin dhangeeffanne gochuu
- ✓ Raga-baatuun biroo wajjiin tokkoo tokkoo raawwichaa irratti mari'achuu fi ibsa miidiyaan dhimmicha irratti kenne dhaggeeffachuu isaa qulqulleeffachuu; dhimma ragaa irratti kennaa jiru ilaalchisee kanaan dura qaama haqaatti ragaa kennuu isaa qulqulleessuu
- ✓ Dhimma ragaan irratti kennamaa jiru ilaalchisee hidhataa fi quunnamtii raga-baatuun kun raga baatota biroo wajjiin qabaachaa ture adda baasuu

B. Shakkamaa qaamaan yookaan suuraan adda akka baasu gochuu

Dogoggora raga-baatuun raawwatu keessaa tokko shakkamaa adda baasanii agarsiisuu/ibsuu dhabuu yoo ta'u sababa shakkamaa sirriitti adda baasanii hubachuu dhabuu fi adda baasanii agarsiisuu dhabuutiin namootni yakka hin raawwanne baay'een yakkamaa jedhamanii akka adabaman taasiseera. Raga-baatuun nama yakka raawwate tokko duraan hin beeku yoo ta'ee nama sana sirriitti qalbeeffachuu dhabuu fi yaadatee adda baasuu dhabuu danda'a. Hanqina gama kanaan mudachuu danda'u hambisuuf biyyootni baay'een adeemsa raga-baatuun shakkamaa adda baasee agarsiisu hundeessanii jiru. Bu'uuruma kanaan, namni shakkamaa adda baasuuf jecha af-gaaffii gaggeessu keessumaa poolisiin namoota shakkamaa wajjiin walfakkaatan yoo xiqqaate shan hiriirsisuun yookaan footoo isaanii tarreessuun isaan keessaa shakkamaan adda akka baasu taasifama.

3.3. Ragaa sobaa fi maloota ragaa sobaa ittii to'atan

Ragaan sobaa jecha ragaa dogoggoraa itti yaadame kenname dha: taatee hubatan tokko ta'e jedhanii dhoksuun jecha ragaa kennuu yookaan taatee haaraa uumuun ragaa bahuun jecha ragaa sobaa kennuu jedhamee beekama.⁹⁸ Namni sababoota garagaraatiif jecha ragaa sobaa kennuu danda'a: adabbii irraa bararamuuf, bu'aa hin malle argachuuf, michuu isaaf eegumsa taasisuuf, yeelloo/qaanii itti dhufuu malu jalaa bahuuf jecha soba raguu danda'a.⁹⁹ Jechi ragaa sobaa

⁹⁸ Seera yakkaa 453; Handbook of Psychology of Investigative Interviewing: Current Developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 301

⁹⁹ Handbook of psychology of investigative Interviewing: current developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 313

kennamu gama tokkoon dandeettii raga baatuun jecha ragaa sobaa kennuu irratti qabuu fi shaakala/qophii inni taasisuun, gama biraatiin, hanqina dandeettii fi ogummaa ogeessi ragaa fuudhu dhugummaa ragaa qulqulleessuu irratti qabu akka qaawwaatti fayyadamee murtii kennamuuf galtee ta'a. Sababni guddaan ragaan sobaa murtii kennamuuf galtee akka ta'u kan taasisu hanqina dandeettii dhugaa calaluu irratti ogeessi ragaa fuudhu qabu dha: ogeessi ragaa fuudhu yeroo baay'ee duuchaatti raga-baatuu amana, amala dhuunfaa raga-baatuu irratti odeeffannoo hin sassaabbatu akkasumas jecha ragaa kenname ragaalee biroo wajjiin wal-bira qabee sirriitti madaalu dhabuutu irraa mul'ata.¹⁰⁰ Ragaa sobaa to'achuuf, kanaafuu, dandeettii fi gahumsa shaakallii raga-baatuu adda ittiin baafatan akkasumas dandeettii fi gahumsa jecha ragaa sobaa ittiin xiinxalan gonfachiisuun barbaachisaa dha.

Namni tokko itti yaadee jecha ragaa yoo kennu qaamaa fi dhangala'iinsa dubbii isaa irratti jijjiirama garagaraatu mul'ata. Jecha ragaa sobaa kennuun jecha ragaa dhugaa kennuu caalaa kan nama dhiphisuu fi naasisuu waan ta'eef yeroo jecha ragaa kennuuf qopha'anii fi yeroo jecha ragaa kennaa jiran keessatti jijjiirama adda addaatu sirna argansuu, sirna dhangala'iinsa dhiigaa fi kkf irratti mul'ata. Fakkeenyaaf, dha'iinsi onnee ni dabala, dhiibbaan dhangala'iinsa dhiigaa ni dabala, hafuurri ni ciccita, akkasumas ni dafqisiisa. Bifuma walfakkaatuun, nama jecha ragaa sobaa kennu irratti jijjiiramni miiraa akka raawwatu qorannoowwan garagaraa ni agarsiisu. Fakkeenyaaf, asii fi achi mimicciiramuu, sagalee olkaasuu fi gadi buusuu, gaaffii osoo hin deebisin dura gorora irra deddeebiin liqimsuu, sagalee cirachuu, rom'uu, fuula gurraachessuu, harka walitti riguu/sukkuumuu, dalga nama ilaaluu, ija guutanii ilaaluu dhabuu fi kkf nama jecha ragaa sobaa kennu irratti mul'achuu danda'a.

Hata'u malee, jijjiiramni qaama miiraa raga-baatuu irratti yeroo jecha ragaa kennu sababa mul'ate qofaaf namni sun jecha ragaa sobaa kennaa jira jechuun rakkisaa dha. Jijjiirama miira irratti calaqqisan kanneen qabiyyee jecha kenname akkasumas jijjiirama sirna argansuu fi dhangala'iinsa dhiigaa irratti mul'ate wajjiin wal-bira qabuun madaaluun barbaachisaa dha; akkasumas, jecha ragaa raga-baatuu biroo wajjiin wal-bira qabanii madalalu gaafata. Kanaafu, jijjiiramni qaama irratti mul'atan kanneen madaallii ragaa irratti xiyyeeffannoo guddaan akka taasifamu sababoota akka ka'umsaatti gargaaraniidha. Madaallii ragaa akkanaa haala gaariitiin gaggeessuuf abbaan seeraa ragaa sana fuudhuu keessatti hirmaate caalaatti mdaallii bu'a

¹⁰⁰ Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuille, Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 312

qabeessa gaggeessa jedhame abadatama; murtiileen baay'een biyya alaatti kallattii kanaan kennamaniiru.

Haaluma kanaan, raga-baatuun tokko jecha ragaa sobaa kan kenne ta'uu malootnii fi haalotni akeekanii fi xiyyeeffannoo kennuun barbaachisaa ta'uu ibsan hedduun beekamtii argataniiru. Isaanis,

- Jijjiirama qaama irraa fi keessaa nama sanaa irratti mul'atu
- Waldhawuu yookaan wal-simuu dhabuu jecha ragaa
- Gama qabachu raga-baatu (himataa ykn himatamaa jallachuu ykn jibbuu)
- Murtii kennamu irraa dantaa qabaachuu ykn sababoota ragaa sobaa akka kennu taasisan kan biroo kan jiran ta'uu
- Dhugaa dubbachuu, amanamaa ta'uu, fi madaalawaa ta'uu raga-baatu sanaa
- Dandeettii dhimma ragaa irratti bahu hubachuu, carraa dhimma sana hubachuu qabaachuu, fi dandeettii dhimma ragaa irratti bahu ibsuu qabaachuu raga-baatu
- Ragaa qaama biraatiin kennamee wajjiin wal-simuu dhabuu ragaa dhiyaate kanaa

Armaan olitti kanneen tarreeffaman agarsiistota kennamuu ragaa sobaa agarsiisan yoo ta'an ragaan kenname tokko ragaa sobaa ta'uu maloota gurguddaa lamaan adda baasuun akka danda'amu qorattootni ni ibsu.¹⁰¹ Isaanis,

1. Ogummaa fi beekumsa uumamaa irratti hundaa'uun (theory based)
2. Meeshaa ammayyaatti fayyadamuun (technology based)

Ogeessi ragaa madaalu tokko ogummaa uumamaan argatetti fayyadamee dhugummaa jecha ragaa madaaluu danda'a. Tooftalee garagaraa hojiirra oolchuun jechi ragaa kenname tokko dhugaa ta'uu yookaan dhugaa ta'uu dhabuu isaa mirkaneessuu danda'a. Qabiyyee jecha ragaa, haala ibsama jecha ragaa fi sagalee raga-baatuun dhageessisu madaaluun akkasumas mallattoolee fuulaa fi guutummaa qaama raga-baatu irratti wal-jijjiiran ka'umsa godhachuun dhugummaa jecha ragaa kennamee madaaluu danda'a jechuu dha.

Malli lammaffaan dhugummaa jecha ragaa kenname tokko ittiin madaalan meeshaa ammayyaatti fayyadamuu dha. Meeshaaleen dhugummaa ragaa madaaluuf gargaaru jedhamanii hojiirra oolan *polygraph, voice stress analyser, thermal imaging* fi *functional magnetic resonanse imaging*

¹⁰¹ Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuille, Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts, John Wiley and Sons, Ltd, (2009), fuula 302-310

jedhamu. Meeshaan *Polygraph* jedhamu dha'iinsa onnee, sirna argansuu fi mir'achuu gogaa safaruun raga-baatuun yeroo jecha ragaa kennaa jirutti dhiphinaa fi naasuu akkamii keessa akka jiru ibsuun dhugummaa jecha ragaa isaatii gita kamitti xiinxalamuu akka qabu akeeka. Meeshaan *voice stress analyser* jedhamu jijjiirama haala dubbannaa fi bahuu sagalee madaaluun raga-baatuun dhiphina akkamii keessatti jecha ragaa isaa kennaa akka jiru agarsiisu; dhiphachuun ammoo xiyyeeffannoo akkamii jecha ragaa sanaaf kennamuu akka qabu akeeka. Meeshaan *therminal imaging* jedhamu dabaluu ho'a qaamaa kan madaalu yoo ta'u *functional magnetic resonance imaging* jedhamu ammoo yeroo jechi ragaa kennamaa jirutti raawwii fi dhiphina sammuu raga-baatu keessatti gaggeeffamaa jiru kan safaruu dha. Olitti akkuma ibsame, meeshaaleen jijjiirama qaama irratti yeroo namni tokko jecha ragaa kennu mul'atu safaran kanneen haala raga-baatuun tokko keessatti argamu agarsiisuun jechi ragaa kenname sadarkaa kamitti xiinxalamuu akka qabu yaada kan dhiyeessan dha; of-danda'anii jechi ragaa kenname dhugaa yookaan soba ta'uu adda baasee hin agarsiisu.

3.4. Gaaffii Qaxxaamuraa

Gaaffiin qaxxaamuraa tooftaa dha-tooftaa dhugaa baasuu fi soba saaxiluu danda'u. Garuu shakkamaa adda baasuu dhabuu kan furu akka hin taane qorannoowwan garagaraa ni agarsiisu. Adeemsa hojiirra oolmaa seeraa keessatti meeshaa guddaan dhugaa baasuuf kalaqame gaaffii qaxxaamuraa akka ta'etti fudhatama.¹⁰² Raga-baatu fuulaa-fuulatti gaaffii qaxxaamuraa gaafachuun qaama hojii haqa mirkaneessuu keessaa isa guddaa tokko yoo ta'u, sirna waliin jiraachuu hawaasaa, wal-to'achaa deemuu qaamolee mootummaa fi yaad-rimee yakka balaaleffachuu uummataa bu'uura kan godhate dha.

Gaaffiin qaxxaamuraa jecha ragaa sobaan qindaa'ee dhiyaatu saaxaluu fi gaaffii duraa keessatti jecha ragaa hin kennamiin bira darbame akka kennamu carraa uuma. Mirkanaa'uu haqaa tumsa. Kaayyoo kana galmaan gahuuf namni gaaffii qaxxaamuraa gaafatu haalota adda addaa ka'umsa godhachuun amanamummaa jecha ragaa kenname qulqulleessa:

- Raga-baatuun kaayyoo fi itti-gaafatamummaa kakuu raawwachuun dhugaa dubbachuuf qabu kan hubachuu hin dandeenye ta'uu agarsiisuu

¹⁰²Jules Epstein, The great engine that couldn't: science, mistaken identifications, and the limits of cross examination, *Stetson Law Review*, (2007), Vol. 36, fuula 766

- Hanqina mirra'achuu qabaachuu (hanqina dhaga'uu, arguu, fuunfachuu fi dhandhamuu qabaachuu) mul'isuu
- Sababoota qalbeeffannaa, hubannaa fi yaadachuu miidhan/xiqqeessan kaasuun hanqina waa raawwatame yaadatee ibsuu kan qabu ta'uu ibsuu
- Hanqina of ibsuu qabaachuu agarsiisuu
- Kan gama qabatu (bias) ta'uusaa agarsiisuu
- Murtii kennamu irraa dantaa dhuunfaa kan qabu ta'uu agarsiisuu
- Amala soba dubbachuu kan qabu ta'uu agarsiisuu
- Jecha ragaa isaa micciiree dhubbachuuf matta'aa kan fudhate ta'uu agarsiisuu
- Jechootni ragaa kennaman kan wal hin simne, wal-dhiitan akkasumas shakkisiisoo kan ta'an ta'uu isaanii agarsiisuu
- Garee gaaffii qaxxaamuraa gaafachaa jiru jecha ragummaa deeggaru, raga-baatu afaanii baasuun (Raga-baatu irraa funaanachuun), dhugaa jiru agarsiisuu

Gaaffii qaxxaamuraa gaggeessuun hojii xiyyeeffannoo, ogummaa fi/ykn muuxannoo barbaaduu dha. Gama kanaan hojiin xiyyeeffannoon hojjetamuu qaban qophii barbaachisaa fi gahaa ta'e taasisuu, bakka yakki itti raawwate dowachuu/sirriitti qulqulleessuu, jecha ragaa duraan raga-baatuun kenne qo'achuun yaada amma kennamee wajjiin wal-bira qabuu, adeemsa raawwii gocha jechi ragaa irratti kennamu agarsiisuun amanamummaa jecha ragaa kenname madaaluu irratti xiyyeeffachuu dha.

3.5. Dhugummaa Jecha Raga-Baatu Madaaluu

Dhugummaa jecha raga-baatu madaaluu keessatti tooftaan rogummaa gaarii qabu tooftaa dhugummaa jecha ragaa tokko (hima tokko) of-danda'ee qofatti, guutummaa jecha ragaa kennee wajjiin akkasumas ragaalee mala addaatiin walitti qabamaniin yookaan jecha ragaa raga-baatu biroo wajjiin wal-bira qabaniin ittiin madaaluu dha. Tooftaa kana akka armaan gadiitti diriirsinee ilaaluu yaalla:

- Hima ragaa tokko adda baasanii dhugummaa isaa qofatti ilaalaa deemuun mala dhugummaa isaa ittiin qulqulleessan keessaa tokkoo dha. Jechi ragaa kennamu hundi sababa garagaraatiin dhugaa ta'uu dhabuu danda'a; himni jecha ragaa tokko dhugaa, himni jecha ragaa biroo ammoo dhugaa ta'uu dhabuu danda'a. Kanaafuu, hima jecha ragaa hunda qofa qofatti adda baasanii madaaluun barbaachisaa dha.

- Tokkoo tokkoon hima jecha ragaa ija guutummaa jecha ragaan ilaalamee madaalamuu qaba. Hima jecha ragaa tokko guutummaa jecha ragaa kennamee wajjiin wal bira qabani ilaaluun wal-simuu isaanii qulqulleessuun dhugummaa jecha ragaa isa xiqqaa kanaa akkasumas dhugummaa guutummaa jecha ragaa waliigalaa miti jechuu ta'uu dhabuu danda'a. Hata'u malee, dhugummaa jecha ragaa isa kanaa yookaan isa sanaa xiyyeeffannoon ilaalamuu akka qabu kallattii kan agarsiisuu dha.
- Hima jecha raga kan raga-baatuu tokkoo guutummaa jecha ragaa raga-baatuu biroo wajjiin yookaan ragaa barreeffamaa dhiyaatee wajjiin yookaan ragaa naannoo/qabatamaa biroo wajjiin wal-bira qabamee ilaalamuu qaba. Walta'uun ragaalee kallattii garagaraatiin walitti qabamanii amanamummaa ragaalee sanaa kan guddisuu dha. Wal-simuu dhabuun ragaalee maloota adda addaatiin walitti qabani adeemsi qorannoo yookaan ragaa walitti qabuu xiyyeeffannoon dhimma ilaalamuu qabu ta'uu ibsa.

Gaaffilee Marii

1. Ragaan raguuf dhaddachatti erga dhiyaateen booda nama gocha sana raawwateera jedhame ykn meeshaa inni ittiin yakka sana raawwate akka agarsisuuf yoo gaafatame fi adda baasuu yoo hin dandeenye jechi ragummaa inni kenne batalumatti kufaa ta'a moo maal ta'a? Bal'inaan irratti mari'adhaa.
2. Yeroo raawwii taatee tokko hiikanii fi sammuu qabatan tokkoo tokkoo dhimmicha keessatti taatee raawwatee akka hin qabanne sababootni taasisan maali? Taatewwan harca'an sana sammuu irra deebi'ee akka qabatuu fi dhimmicha irratti namni sun ragaa akka bahu gochuun ni danda'amaa?
3. Turmaata yeroo taateen tokko itti raawwatee fi qunnamtii namni ragaa bahu namoota garagaraa wajjiin qabaatu qulqulleessuun dhugummaa ragaa fuudhame mirkaneessuu keessatti qooda attamii qabaata? Qabatamatti haalota akkasii qulqulleessuu fi xiyyeeffannoo itti kennuun mana murtii keessatti akkamitti ilaalama?
4. Raga-baatuun na'uu, sodaachuu yookaan of-qabuu (waan beeku hunda dubbachuu dhabuu) waan danda'uuf, ofitti amanamummaan isaa akka hin hir'anne gochuun odeeffannoo gahaa akkamitti walitti qabattu?
5. Turtii yeroo keessa yookaan sababoota garagaraatiif jecha namni waan qalbeeffate dagachuu waan danda'uuf maloota akkamiitti fayyadamtanii dandeettii waan hubate yaadatee dubbachuu isaa akkamitti gabbisuun ragaa guutuu argachaa jirtu?

3.3. Raga Ogeessaa (Expert Evidence)

Bu'uura qajeeltoo seera ragaatiin raga-baatuun raawawii/taatee miira isaatiin hubate qofa akka ragaatti ibsuu danda'a¹⁰³. Raawwii/taatee raga-baatuun ofii miira isaatiin hin hubanne tokko ilaalchisee jecha ragammaa isaa yaada biraa irraa ka'uun kan kennu taanaan akka ragaatti kan fudhatamu hin ta'u. Hata'u malee, haalota lama ilaalchisee jechi ragummaa raga-baatuun kennu qajeeltoo bu'uuraa kana irraa kan maqu yoo ta'ellee haalli akka ragaatti itti fudhatamu jira. Haalli sadarkaa tokkoffaa irratti eeramu yeroo raga-baatuun tokko dhimma hubate tokko diddiriirsee haala naannoo isaa wajjiin wal-qabsiisee akka qaamni ragaa isarraa fuudhu hubatu itti taasisuu dha. Raga-baatuun taatee miira isaatiin hubate tokko waan beekuu wajjiin walitti hidhuun baballisee yaada isaa itti dabaluun jecha ragummaa isaa yoo kenne manni murtii jecha kenname akka ragaatti fudhachuu danda'a jechuun ni danda'ama. Haalli lammaffaan, haala namootni dhimma tokko irratti beekumsaa fi ogummaa addaa qaban gocha/raawwii daangaa beekumsa ykn ogummaa isaanii keessatti hammatamuu danda'u irratti yaada isaanii akka kennan kan taasifaman yoo ta'e, yaadni dhimma ijoo falmiin wal-qabatu irratti kennamu akka ragaatti fudhatamuu danda'a jechuu dha. Mata-duree xiqqaa kana jalatti maalummaa, barbaachisummaa fi hanqinaalee ragaan ogummaa xiyyeeffannoon ilaaluu yaalla.

A. Hikkoo ragaa ogeessaa fi yaada waliigalaa

Ragaa ogeessi kennu odeeffannoo fi daataa gahaa ta'e irratti kan hundaa'ee, fi malootaa fi qajeeltowwan beekamoo bu'uura godhachuun jecha ragummaa kennamuu dha.¹⁰⁴ Ogeessi nama umamaa barumsa yookaan leenjii argachuun beekumsaa fi dandeettii addaa dhimma ijoo falmii ta'e tokko irratti jecha ragummaa isaa kennuu dha. Ragaan ogeessaa ragaa ogummaa, beekumsaa fi muuxannoo dhimma ijoo falmii ta'e irratti kennamuu dha. Ogeessi jecha ragummaa loogii irraa bilisa ta'e (impartial), miira irraa bilisa ta'e (objective) fi hojii isaa gahumsaan bahuu kan danda'u ta'uutu irraa eegama.¹⁰⁵ Ragaan ogeessaa gaaffii abbootii dhimmaatiin jechuunis tartiiba

¹⁰³ Raymond Emson, Evidence, 4th ed., Replica Press pvt, Ltd, fuula 301

¹⁰⁴ The Standards in Admitting Expert Evidence in Ethiopia: Some Practical Discrepancies, Mizan law review, Vol. 11, No.1 page 4 (ዓለማዮሁ ኃይሌ(1978)፣ የኢክስፐርት ማስረጃ በኢትዮጵያ ሕግ- በማነፃፀር የቀረበ፣ የኅብረተሰባዊት ኢትዮጵያ ጊዜያዊ ወታደራዊ መንግስት ፍ/ቤት፣ ሕግና ፍርድ መጽሔት፣ ቅፅ 3 ቁጥር 1 ከገፅ 56-74 አዋቂ፣ ልዩ እውቀት ያላቸው ሰዎች ጠቢቡን ብስል ምሁር ባለሙያ የተካነና የመሳሰሉትም ቃላት ይጠቀማሉ።

¹⁰⁵ Marise Cremona, Evidence, 4th edition, Raymod Emson (2006), fuula 311

ragaa himataa yookaan tartiiba ragaa himatamaa keessatti hammachiisuun akka dhiyaatu gochuun ni danda'ama.¹⁰⁶

Ijoo falmisiisaa kan ragaa ijaan yookaan ragaa sanadaan hin qulqulloofne, yookaan iftoomina isaa irratti manni murtii shakkii qabu tokko ilaalchisee, manni murtii dhimmichi ragaa ogeessa ijoo sanarratti beekumsa qabuun ifa ta'uu danda'a jedhee yoo amanu, yeroo kamittiyyuu, ragaan ogeessaa akka dhiyaatu gochuu akka danda'u seerotni adeemsaa fi bu'uuraa ni ibsu¹⁰⁷. Sirna seeraa biyya keenya keessatti ragaan ogeessaa akka ragaa namaatti fudhatama¹⁰⁸; ogeessi jecha ragaa isaa qaaman mana murtiitti dhiyaatee ykn bifa gabaasaatiin barreeffamaan qaama gaaffii dhiyeesseef deebii kennuu ni danda'a. Namni kamiyyuu dirqama kenniinsa tajaajila haqaa deggaruu waan qabuuf, ogeessi ragaa ogummaa isaa qaama aangoo abbaa seerummaa qabatti dhiyaatee akka kennu ajajamee kan didu taanaan itti gaafatamummaa yakkaa akka qabu seerri yakkaa tumee jira.¹⁰⁹ Haaluma kanaan, armaan gaditti ragaan ogeessaa yoom akka dhiyaatuu fi fudhatamummaa isaa sakatta'uu yaalla.

B. Ragaan ogeessaa barbaachisaa ta'ee yoo argame qofa dhiyaata

Adeemsa falmii keessatti ijoo falmisiisaa ta'e tokko irratti murtii kennuuf **ragaan ogeessaa barbaachisaa ta'ee yoo argame qofa**, manni murtii ogeessi ijoo falmii irratti yaada ogummaa isaa akka kennu taasisa¹¹⁰; bakka ragaan ijaa fi ragaan sanadaa ijoo falmii mirkaneessuuf gahaa ta'ee argametti ragaan ogeessaa akka dhiyaatu gochuun hin barbaachisu jechuu dha.¹¹¹ Bifuma wal-fakkaatuun, dhimma hariiroo hawaasaa irratti ragaa ogeessi kennu dhimmi ijoo falmii ta'e irratti murtii kennuuf **barbaachisaa ta'ee argamnaan** manni murtii gaaffii abbootii dhimmaatiin yookaan kaka'umsa mataa isaatiin ogeessa dhimmicha irratti ogummaa addaa qabu muuduu akka danda'u seerri ni tuma¹¹². Ijoo falmii ragaa namaa fi sanadaan qulqullaa'uu hin dandeenye yoo

¹⁰⁶ Fakkeenyaaf, seera adeemsa falmii yakkaa kwt 136 ilaaluun ni danda'ama

¹⁰⁷ Seera Hariiroo Hawaasaa kwt 132, seera adeemsa falmii yakkaa kwt 143, seera yakkaa kwt 51, 54,123 fi kkf ilaaluun ni danda'ama

¹⁰⁸ 11, No.1 page 4 (ዓለማዮሁ ኃይሌ(1978)፣ የኢክስፐርት ማስረጃ በትዮጵያ ሕግ- በማነፃፀር የቀረበ፣ የኅብረተሰባዊት ኢትዮጵያ ጊዜያዊ ወታደራዊ መንግስት ፍ/ቤት ሕግና ፍርድ መጽሔት ቅፅ 3 ቁጥር 1 ከገፅ 56-74 ዋቂ ልዩ አውቀት ያላቸው ሰዎች ጠቢብ ሥልጡን ብስል ምሁር ባለሙያ የተካነና የመሳሰሉትም ቃላት ይጠቀማሉ።

¹⁰⁹ Seera yakkaa 448

¹¹⁰ Seera deemsa falmii yakkaa, kwt 124(1), Seera Yakkaa51(1); 54(3), 454, 742

¹¹¹ R. v. Turner, [1974] QB 834 (England.), as cited in Gary Edmond, Simon Cole and et al. (2013). 'Admissibility Compared: The Reception of Incriminating Expert Evidence (Forensic Science) in Four Adversarial Jurisdictions'. University of Denver Criminal Law Review, Vol. 3, pp. 31-109

¹¹² Seera d/f/h/h kwt 133-136

mudatan gaaffii abbootii dhimmaan yookaan kaka'umsa mataa isaatiin manni murtii ragaan ogeessaa akka dhiyaatu gochuun bu'uura murtii godhachuu akka danda'u Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa murtii akeeku kennee jira.¹¹³

Abbaan alangaa himata Nagawoo Roobaa irratti dhiyeesseen himatamaan daa'ima umuriin ishee wagaa 12 taate irratti saalqunnamtii waan raawwateef seera yakkaa kwt 627(1) jalatti himateera. Wal-qunnamtiin saalaa miidhamtuu irratti kan raawwatame ta'uu ogeessi ibsa akka kennu hospitaalli ajajamee tutuqqaan garagaraa qaama saalaa irratti akka mul'atu garuu durbummaan kan hin banne ta'uu ibseera; qorattootni yaakkaa ibsa kennametti quufuu dhabuun ogeessi biraan qoratee ibsa ogummaa akka kennu taasisuun, dookteerri biroon miidhamtuun durbummaa akka hin qabne ibseera. Hata'u malee, A/Alangaa ragaa ogeessaa isa lammaffaa qofa akka ragaatti dhiyeessee jira. Miidhamtuu dhuunfaan yeroo garagaraa humnaan wal-qunnamtii saalaa fi dhungoo irratti raawwachaa akka ture jecha ragummaa ishee laatteetti; ragootni abbaa alangaa biroon miidhamtuu dhuunfaa irra miidhaan kan gahe ta'uu mana barumsaatti ibsaa kan turte ta'uu ibsaniiru. Akka ragaa ittisaatti haatimanaa himatamaa fi hojjettuun manaa himatamaa jecha ragummaa kannan irratti himatamaan yeroo hunda ganama sa'a ltti manaa kan bahu, sa'a laaqanaa qofa galee hojiitti kan deebi'uu fi galgala kan galu ta'uu ibsaniiru. Manni murtii ragaalee bitaa-mirgaa erga dhagahee/hubatee booda, ragaalee dhiyaatan irratti hundaa'uun murtii haqa qabeessa kennuun rakkisaa ta'uu hubachuun akkasumas himatamaan ogeessotni yaalaa jiraachuu fi jiraachuu dhabuu durbummaa miidhamtuu irratti jecha ragummaa isaanii barreeffamaan ogeessotni erganii turan qaamaan dhiyaatanii ibsa akka kennan sababa gaafateef, ogeessotni yaalaa dhiyaatanii ibsa kennaniiru. Ogeessi tokko gaafa miidhamtuu qorate isheen durbummaa qabdi turte yoo jedhu, ogeessi biroon ammoo isheen durbummaa hin qabdu turte jechuun ibsa duraan kennanii turan balballoomsaniiru. Ragaa ogeessotni dhimma tokko irratti kennan wal-faallaa ta'uunsaa abbootii seeraa falmisiisaa kan ture yoo ta'ellee, manni murtii xumura irratti murtii yoo kennu himatamaan daa'ima waggaa 13 gadii irratti saalqunnamtii ykn tutuqqaa saalaa kan raawwate ta'uun kan mirkanaa'e waan ta'eef, durbummaan baduu fi

¹¹³ Xiruwarqi Hordofaa vs. Xirunash Hordofa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmeelak 62041

baduu dhabuun dhimma ijoo falmii ta’u miti jechuun himatamaa hidhaa wagaa 13 adabeera.

Himata A/Alangaa irraa hubachuun akka danda’amu yakki himatamaan ittiin himatame durbummaa balleessuu osoo hin taane saal-qunnamtii miidhamtuu irratti raawwateera kan jedhuu dha. Kanaafuu, bakka ragaan namaa fi naannoo jiranitti dhimma ijoo falmii hin taane irratti ragaa ogeessaa walitti qabuun barbaachisaa hin turre; ragaa ogeessaa ijoo falmii qulqulleessuuf rogummaa hin qabne dhiyaachuun isaa falmii gabaabsuu caalaa falmii kan kan dheeresse ta’eera. Osoo manni murtii ijoo falmii qabame xiyyeeffannoon ilaaluu baate ta’e ragaan ogeessaa mana murtiitti dhiyaate haqa kan jallisu ta’uu danda’a ture jechuun ni danda’ama.

C. Ragaan ogeessaa ragaa bu’aa saayinsiiti

Ragaa ogeessi dhiyeessu *ibsa malootaa fi qajeeltowwan saayinsii irratti hundaa’ee kenname yoo ta’e qofa akka ragaatti fudhachuun irratti hundaa’ee murtii kennuu akka qabu seerri yakkaa* ni akeeka. Manni murtii jechi ragummaa ogeessaa ijoo falmii wajjiin kan deemu fi bu’aa argannoo saayinsii yoo ta’e qofa akka ragaatti fudhachuun murtii kenna (Seera Yakkaa kwt 51 (3); 54(3), 454, 742). Haala tumaalee seeraa kanneen deeggaruu danda’uun, dhimmoota hariiroo hawaasaa ilaalchisees *ogeessi dhimma tokko qulqulleessee akka dhiyeessu gaafatamu seerotaa fi hojimaata dhimmi ilaallatu bu’uureffachuun hojicha raawwachuu akka qabu* Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa akeekke jira.¹¹⁴ Hima biraatiin, ibsi ogeessaan kennamu seeraa fi hojimaata dhimmi ilaalu bu’uureffate kan hin kennamne taanaan, ibsa akka ragaa ogeessaatti fudhatamuu danda’u miti jechuu dha.

Kanaafuu, ragaan ogeessaa tokko sirnaa fi duudhaa ogummaan sun gaafatu/hordofu bu’uura godhatee kan kenname ta’uu qulqulleeffamuu qaba.¹¹⁵ Ragaa ogeessi dhiyeesse maal akka ta’ee fi haala kamiin ragaa dhiyaate qulqulleessee akka dhiyeesse adda akka bahu gochuun amanamummaan ragichaa mirkanaa’uu akka danda’u seerri keenya ifatti tumee jira.¹¹⁶ Itti dabalees, adeemsa hojichaa keessattis ajajaa fi qajeelfama barbaachisaa ta’e manni murtii kennuun hojichi sirnaan akka hojjetamu gochuu akka danda’u s/d/f/h/h kwt 136 ni tuma. Qajeeltoo kana sirriitti hubachuuf, dhimma armaan gadii kana ha ilaalu:

¹¹⁴ Abbaa Taayitaa Geejjibaa Bulchiinsa Magaalaa Finfinnee vs. Alebbaachoo Feqede, galmee lak 97023

¹¹⁵ Abaa Alagaa vs. Alamaayyoo Asaffaa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, (Jildii 17) galmee lak 92141

¹¹⁶ S/d/f/h/h kwt 133(3))

Dhimma 6ffaa

Abbaan alangaa himatamaan durbummaa miidhamtuu dhuunfaa balleesseera jedhee himate¹¹⁷; gocha kana mirkaneessuuf ragaa namaa fi ragaan mana yaalaa dhiyaatera. Ragaan ogeessaa dhiyaate durbummaan gamisaan baqaquu ibseera. Manni murtii ragaan ogeessaa kenname bu'aa saayinsii ta'usaa mirkaneeffachuuf, ibsa ragicha irratti akka kennaniif dookteroota fayyaa shan qaamaan mana murtiitti akka dhiyaatan taasiseera. Haaluma kanaan, dookterootni dhiyaatan ibsa ogummaa akka itti aanutti kennaniiru. Dooktorotni hunduu afaan tokkoon jiraachuu fi jiraachuu dhabuu durbummaa ogeessi fayyaa waliigalaa dhimma qorachuu danda'u yoo ta'u ogeessi yaalaa jaaynaakologistii ammoo caalatti dhimmicha qorachuuf gahumsa addaa akka qabu ibsaniiru. Membreeniin durbummaa jedhumu ijaan kan argamuu fi akaakuu garagaraa kan qabu akka ta'e baay'inaan garuu akka amartiitti qaama irra kan marsu ta'uu fi al-tokko diigamnaan deebi'ee ijaaramuu kan hin dandeenye ta'usaa eeraniiru. Wal-quunnamtiin saalaa raawwatamu durbummaa ni diiga; diigamuun sun gudeeddiin ta'uu mala. Gam-tokkoon baqaquun durbummaa garuu sabaoota garagaraa kan akka xuxxuqqaa qubaatiin, wal-quunnamtii saalaa guutuu hin taaneen, utaalchoon, kaachootiin, akkasumas balaa garagaraatiin uumamuu danda'a jedhaniiru. Miidhaan durbummaa miidhamtuu dhuunfaa irratti mul'atu (baqaquun durbummaa) saal-quunnamtiin ykn sababa gara biraatiin kan gahe ta'uu qaama miidhamtuu irraatti qorannoon taasifame kan hin argisiifne ta'uu irratti jecha ragummaa isaanii kennaniiru.

D. Ragaan Ogeessaa Ragaa Amanamummaa Guutuun Irratti Gatamu Miti

Ragaa ogummaa irratti hundaa'uun ogeessaan kennamu, ragaa hanqina hin qabne jedhamee kan fudhatamu osoo hin taane ragaa sirnaan madaalamuu qabuu dha.¹¹⁸ Ogeessi jecha ragummaa isaa kennu hangam beekamaa yoo ta'ellee manni murtii jecha ragummaa ogeessaa fuudhu,

¹¹⁷ Taaxeq, taddese, fuula 217-219

¹¹⁸ Abaa Alagaa vs. Alamaayyoo Asaffaa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, (Jildii 17) galmees lak 92141

amanamummaa ragichaa haaluma ragaalee biroo madaaluun ragaa sanas madaaluun akka irra jiru Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa ni akeeka.¹¹⁹

Ragaan ogeessaa ragaa namaa dhimma ijoo falmii ta'e irratti kennamee wajjiin wal-bira qabamee ilaalamuun, fudhatamummaan isaa murtaa'uu danda'aa jechuu dha; ragaan ogummaa kenname mana murtii kan hin amansiifne taanaan madaalamee kufaa ta'uu ragaa danda'uu dha. Fakkeenyaaf, murtii armaan gadii haa ilaallu:

Abbaan Alangaa konkolaachisaa Nurhaddiin Xahaa jedhamu irratti himata yoo dhiyeessu¹²⁰ himatamaan of-eeggannoo gochuu dhabuun riqicha irratti konkolaataa daa'ima waggaa 10tti buusuun miidhaa jabaa irraan gahee yaalmaa osoo jiruu waan du'eef yakka ajjechaa dagaannootiin S/Y kwt 543(2) jalatti himateera. Pilaanii ogeessi kaasee dhiyeese akka agarsiisutti riqicha meetirii 7.6 bal'atu keessatti gimbiirraa fageenya 1.25tti daa'imni akka rukutame ibseera. ***Ogeessi pilaanii balaa tiraafiikaa, konkolaataa fi bakka balaan itti gahe qorachuun, konkolaachisaan of-eeggannoo gochuu dhabuutiin balaan sun kan dhaqqabe akka ta'e yaada ogummaa isaa kennee jira.*** Ragaan namaa dhiyaatan, miidhamaa dhuunfaan waajjiin riqicha irraa ta'aa kan turan, miidhamaan qacceen isa daandii irra buunaan gimbi riqichaa irraa bu'ee fudhachuuf yoo jedhu qaama konkolaataa deemaa jiru gara mirgaatiin rukutamee boodatti kufuun miidhame jechuun jecha ragummaa isaanii kennaniiru. Ragaan ittisaa, konkolaataan suuta deemaa kan turee ta'uu fi miidhamaa dhuunfaan erga konkolaataan isa bira darbee cinaacha konkolaataatti bu'ee kan kufe ta'uu ibsaniiru. Manni murtii ragaalee dhiyaatan hunda xiinxaluun himatamaan ariitii barbaachisuu ol konkolaachisaa akka hin turre, gimbi riqichaa irraa fageenya meetirii 1.25tti miidhamaan cinaacha konkolaataatiin kan rukutame ta'uu fi konkolaataan bakka miidhaan itti gahe irraa meetir 05 qofa deemee kan dhaabate ta'usaa himatamaan of-eeggannoo ogummaan isaa gaafatuun konkolaachisaa kan turee fi balleessaa kan hin qabne ta'uu agarsiisa jechuun ragaa ogeessi kenne kuffisuun himatamaa bilisa gaggeesseera.

Yaadni ogeessi kennu madaalamee kufaa ta'uu danda'a kan jedhamu yoo ta'es, hata'u malee, ragaan ogeessaa ragaa ijaa wajjiin bakka kanatti yookaan bakka sanatti wal-hin simu jechuun

¹¹⁹ Kaasahuun Taaddasaa vs. Tsedaalee Haftaayi, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, galmee lak 123132

¹²⁰ Abbaa Alangaa Vs. Nurhaddin Xahaa, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmee lak 50919

sababoota yartuu kaasuun fudhatamummaa dhabsiisuun kaayyoo barbaachisummaa ragaa ogeessaa wajjiin kan deemu miti. Yaada kana dhimma qabatamaa armaan gadii kaasuun haa yaallu:

Dhimma 7ffaa

Falmii Abbaa Alanga fi Alamaayyoo Tasfaa gidduu ture irratti¹²¹, himatamaan makiinaa konkolaachisaa jiruun baajaajii rukutuun konkolaachisaa baajajii waan ajjeeseef, ajjechaa dagannoon himatameera. Abbaan alangaa ragaa pilaanii tiraafiikii poolisii fi ragaa ijaa dhiyeessuun ittigaafatamummaa himatamaa mirkaneesseera. Himatamaan ammoo ragaa ijaa dhiyeessuun ragaa namaa akka kennan godheera. Manni murtii jalaa xiinxala falmicha irratti kenneen ragaan faccisaa jecha ragaa ijaan kenname, ragaa abbaa alangaa ogeessaa fi ragaa namaan kenname kan fashaleesse waan ta'eef, himatamaan bilisaan akka gageeffamu murteesseera. Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa gama isaatiin, manni murtii jalaa ragaa ogeessa tiraafiikii poolisiin dhiyaate dambii tiraafiikii bu'uura godhatee kan kenname ta'usaa qulqulleessuun amanamummaa ragichaa adda baasuu qaba malee, ragaa namaa namoota ogeessa hin taanee fi ragaalee harcaatuu ta'an irratti hundaa'ee ragaa ogeessaa kuffisuun adeemsa madaallii ragaa kan hordofe miti jechuun murtii jalaa diigeera.

Jechi ragummaa raga-baatuu idilee ragaa ogeessaa caalaa amanamaa hin ta'u; ogeessi akkuma raga-baatuu idilee ragaa dhugaa kennuuf dirqama hamilee fi seera (yakkaa) kan qabu ta'utti dabalee, itti-gaafatamummaa bulchiinsaa kan qabaatu akkasumas ogeessa biraan ragaa inni dhiyeesse irra deebi'amee madalamuu kan danda'u waan ta'eef, ragaa amanamummaa fooyya'aa qabaatu akka ta'etti fudhatama. Kanaafuu, ragaan ogeessaa kaayyoo barbaachisummaa fi adeemsa dhiyeessa isaa madaaluun hojiirra ooluu kan qabu malee jecha ragummaa raga-baatuu amanamummaan isaa guutuu hin taaneen wal-bira qabamee kan madaalamuu fi kufaa ta'u miti jechuu dha.

E. Dhugummaa ragaa ogeessaa sirna kakuu fi gaaffileen qulqulleessuu

Amanamummaa ragaa ogeessaa mirkaneessuun barbaachisaa qofa osoo hin taane, haala amanamummaan ragaa ogeessaa itti mirkanaa'aa deemu qabu seerotni keenyaa fi qajeeltoon

¹²¹ Abaa Alagaa vs. Alamaayyoo Asaffaa, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, (Jildii 17) galmee lak 92141

bu'uura seera ragaa ni akeeku. Ragaa-baatuun ogeessaa akkuma ragaa ijaa jecha ragummaa isaa kennuun dura **kakuu raawwachuu** kan danda'u ta'uu (s/d/f/y kwt 136(2) fi 142(2); s/d/f/h/h kwt 133(3)). Dhugummaan jecha ragummaa raga-baatu ogeessaa, gaaffii qaxxaamuraan qulqullaa'uu akka danda'u seerotni deemsa falmii ni ajaju (s/d/f/y kwt 136(3), s/d/f/h/h kwt 133(3))

Ogeessi qaamaan dhiyaatee ykn barreeffamaan jecha ragummaa isaa kennuu qofa osoo hin taane jechi ragummaa isa jecha amanamaa ta'uusaa mirkaneeffachuutu irraa eegama; jechi ragummaa ogeessi mana murtiitti yookaan qaama aangoo abbaa seerummaa qabu kamiyyuu biratti kennu jecha sobaa yookaan dogoggorsiisaa taanaan yakkaan kan itti gaafatamu ta'a.¹²² Sirni itti gaafatamummaa yakkaa seeraan diriire kan jiru ta'uun dhugummaan jecha ragummaa ogeessaa madaalamaa deemuu kan qabu ta'uu keewwata dabalataa akeeku akka ta'etti kan fudhatamuu dha.

Gaaffilee Marii

1. Ogeessota yaada ogummaa isaanii kennuuf dhiyaatan qabatamatti hangam kaksiiisuun jecha ragummaa isaanii irraa fuudhaa jirtu? Gaaffilee qaxxaamuraa fi keessa deebiin jecha ragummaa ogeessaa qulqulleessuuf hangam manni murtii fi wal-falmitootni xiyyeeffannoon hojjetu?
2. Falmii Abbaa Alangaa fi Damme bultii n-3 gidduu ture irratti¹²³, A/Alangaa, himatamtuu 1ffaa (ogeettii) deessistuu ta'uun himatamtoonni 2ffaa fi 3ffaa ogeessoota qoricha hadoochu waraanan ta'uun Hospitaala Bishooftuu osoo hojjetani of-eeggannoo ogummaan isaanii gaafatu bahuu dhabuun deessuu Hilinaa Biruukii fi daa'imni ishee akka du'an taasisaniiru jechuun S/Y kwt 32 (1)(a) fi 543(3) jalatti himateera. Ragaan tokkoffaa, abbaa manaa duutuu dha. Jecha ragummaa akka kennetti ganama sa'a 1:00tti *checkupf* duutuu hospitaala sanatti geessuun duutuu limmoo ciniinsuu kennameefiin hanga sa'aa 9:00 tti ulfii fi duutuun haala gaarii keessa akka turan ta'uu, sa'aa 9:30 booda dhiigni ishee yaa'uu eegalee ogeessoota gidduutti oprasiyoonii godhamu qabdi yaada jedhu ka'uu ibseera. Himatamtuun 1ffaa ogeessi qorchi hadochuu waraanu bilbilteefii bilbilli akka hin hojjane kan ibsiteef ta'uu, duutuun dhiphina keessa osoo jirtuu fi dhiigni

¹²² Seera yakkaa kwt 453(1), 410,

¹²³ Abbaa Alangaa Vs. Damme Bultii, Wubisheet Mititkuu fi Tigist Fiqaaduu, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, Galme Lak 50082

osoo yaa'aa jiru ariitiin wal'aansa kennuu dhabuu ragaa baheera. Ragootni 3ffaa fi 4ffaa ogeessoota fayyaa ispeeshaalistii gadaameessa fi ulfaa BEFO dha. Galmee yaalumsaa duutuu dubbisuu fi ogeessoota hojii sana rawwatan irraa rakkina jiru qorachuun jecha ragummaa qabxiilee 9 qabu kennaniiru. Qoricha ciiniinsuu kennuun dura qophaa'ina gadaameessaa osoo ilaalame ta'e, jidduu-jidduutti ogeessa ol'aanaan ilaalamuun haala duutuun irra jirtu osoo hordofame ta'ee fi sadarkaa ciininsuu irra jiruu maal akka ta'e qoratameera osoo ta'ee gaarii akka ture akkasumas haala fayyummaa duutuu ilaalchisee kan galmaa'e kan hin jirre ta'uu, qoricha hadoochaa waliigalaa jedhamu osoo fayyadaman ta'e daa'imni carraa dafee dhalachuu kan qabu ta'uu, himatamtuu 1ffaa qoricha hadoochaa filachuu keessatti gahee kan qabu ta'uu, dhiigni duutuu humnaa ol osoo dhangala'uu tarkaanfii fudhatamuu qabu ogeessa olaanaa muuxannoo qabuu wajjiin mari'achuu dhabuun himatamtuu filatamaa miti jedhaniiru. Galmee irratti wanti galmaa'e guutuu waan hin taaneef ogeessi baqaqasaniid hodhuu raawwate lubuu baraaruu dhaaf waan gochuu qabdu hunda gootee jirti jedhanii yaada kennuu akka hin dandeenye ibsaniiru. Dhiigni baay'een dhangala'uun du'a duutuuf sababa isa olaanaa fakkaata; daa'imni yeroo dhalachuu qabu dabarsee waan dhalateef ukaamamee akka du'e tilmaama jechuun yaada ogummaa kennaniiru. Himatamtuu tokkoffaan bu'uura s/d/f/y kwt 142 (3) jecha kenniteen ani deessuu hordofaa hin turre, deessuu kanan arge sa'a 10:00tti yoo ta'u, *midwafariin* hordofamaa turte. Deessuun opreeshiini yoo seentu dhiiga hin qabdu, daa'ima ishee qofatu jalaa ukaamame. Opreeshiinii erga xumuree booda gadameessi kottoonfate iddootti deebi'u dhabuutiin dhiiguu jalqabde; dhiiga dhaabuuf qorichi kennameefi jira. Qoricha kanaan gadaameessi koteenfachuu diiduu isaatiin sukumnee kanaanis dhaabachuu dinnaan opreeshiinii 2ffaatiin banne ujummoo gurgudoo gara gadameessaaatti dhiiga geessan 2n gudunfine.

Ragaa ittisaa 1ffaa ***Speeshaalistii gadameessaa fi ulfaa Hospitaal Bishooftuuti; gaafa rakkoon sun uumame isaa fi himatamtuun ganamaa jalqabanii opreeshiinii biraa hojjachaa kan turanii*** fi duutuun osoo ciininsuu irra jirtuu daa'imni ukkaamame jedhamtee akka waamamtee fi dhangala'iinsi dhiigaa dhaabachuu diiduun dagannoodhaan waan dhufu akka hin taane ibsuun, himatamtuun hojii dandeessuu fi ogummaan ishee hayyamu raawwattee kan jirtu ta'uu ragaa baheera. Ragaa ittisaa 2ffaa ogeessa hojii deessisuu yoo taatu jecha ragummaa kenniteen, himatamtuun opreeshiini

hojjatee mucaa baaste isheetti kennitee gara deessuu hodhuutti akka deebite, ishiin yeroo sana waan lama hojjachuu akka hin dandeenye ibsiteetti. Itti dabaluuinis, daa'imni tokko garaa haadhaa keessaa bahe ofiin arganuu danda'uu qaba; daa'imni ukkaamamee waan tureef rukutaa onnee qofaan waan hin jiraaneef argansuu yaalaan deebisuuf oksijiinii laaneefii deebi'uu hin dandeenye, garuu daa'imni lubuudhaan dhalate. Yeroon dahumsaa darbuun isaa fi ciiniinsuun deessuu irra turuun isaa daa'imni akka ukkaamamuuf sababa ta'uu ni danda'u jetteetti.

Ragaa ittisaa 3ffaa himatamtuu, ***abbaamanaa ishee yoo ta'u ogguumaa isatiin Emergency Surgical Ofiser (SIOS) dha.*** Midhamtuun erga ciiniinsu irra darbee kan hospitaala ciifte. Deessuu hundumaa Midwaiferootatu hordofa, ISOOn warra rakkina qaban qofa bira dhaabbatee hordofti. Opreeshiin 2ffaa yoo godhan achuman ture opreeshiiniin dura godhame dhiigni dhaabachuu yoo didee istaandaardii oggummaan heyyamuun, dura gadaameesatu sukkumame, achiin booda qorichi kenname, hidda dhiigaa gara gadaameesaatti galu lamaan hidhaman, dhiignii dhaabachuu dinnaan murtiin dhumaa gadaameesa baasuu ture. Kun hundi hojjetameera. Dhiigni miidhamtuu baay'ee waan dhangalaa'eef lubbuun darbuu danda'e. Dhiignii hospitaala keessa jiru dhiigni yuuniitiin 2 keename jira, ambulaansiin dhiiga dabaltaa Finfinnee deemee akka fidu godhamee osoo hin gayiin lubuun ishe darbe. ***As irratti galmee isaanitiis argeen jira achii irrati wanti tokko kan hin galmoofne hin jiru; bifa istandardii isaa eggateen galmaa'e jira.***

Ragooleen ittisaa himatamtoota 2ffaa fi 3ffaa kan ta'an ragoonni 1ffaa fi 2ffaa ogeessoota Ansthesia fi waldaa Ogeessota Ansthesia irraa ergamanii dhiyaatan jecha ragummaa kennaniin, dhimma ogummaa ansthesiaatiin ogeessii gadaammeessaa yaada kennuu hin danda'u qoriicha gosa kamtu kennamuu qaba kan jedhu kan murteessu ogeesuma ansthesiatti malee qaama biraa miti. Ragaan ittisaa barreeffamaan 1ffaa waldaa ansthesioota Itiyooophiyaa irraa dhufe gosti addochituu kenname sirrii ta'uu fi dhiiguniis ta'e duutii haadhaa fi daa'ima tajaajila oggeessa addochituu waliin kan wal hin qabanne ta'uu ibseera. Ragaan barreeffamaa Abbaa Taayitaa Bulchiinsaa, Kunuunsaa fi To'annoo Qorichaa fi Fayyaa Ityoopia irraa barreeffamuun, koreen naamusaa ogeessota Fayyaa qorannoo gaggeessaniin kenname qorichi hadoochituu kennamuu fi baqaqsani hodhuu

lammaffaa sirrii ta'uu akeekuun dogoggorri ogummaa raawwate kan hin jirree ta'uu ibseera.

Manni murtiis ijoo falmii lama qabateera: ***himatamtuun 1ffaa ogeettii deessisuu olaanaa taatee osoo hojjettuu hanqina hojii ogummaa raawwatteen deessuun du'uu dandeessee? Himatamtootni 2ffaa fi 3ffaa qoricha adoochu kennaniin walqabte dagannoo ogummaa raawwatanii jiruu?***

Himatamtuun 1ffaan, duutuun cistee akka qoricha ciininsuu fudhachuu qabdu gaafa 14/02/2009 kan ajaje ta'uu ragaan barreeffamaa fi namaa mirkaneessaniiru; himatamtuunis hin waakkanne. Garuu hanga guyyaa 15/02/2009 sa'aa 10:00 tti deessuun sadarkaa kami fi eessa akka jirtu hin ilaalle. Qoricha cininsuu ajajuun dura qophaa'ina gadaameessaa, haala balbalaa gadameessa, haala mucaan irra jiruu kan qulqulleessite ta'uu kan mirkaneesse hin jiru. Yeroo waamamtee kutaa operashisnii geessu ogeessotni qoricha adaachu waraanan hin jiran jechuun dhibaa'ummaa agarsiisaa turte, yeroo gubuun alatti ogeessotni dafanii akka dhufan gochuunis hata'u filannoo biroo fudhatamu ilaalchisee tarkaanfii fudhatte hin qabdu.

Manni murtii Ragaa Abbaa Taayitaa Bulchiinsaaf Kunuunsaa fi To'annoo Qorichaa Fi Fayyaa Itoopiya irraa barreeffame hanqinnoota qaba jechuun kufaa godheera. Koreen naamusa ogeessoota fayyaa danbii 266/2006 kwt.71(1) aangoo nu kennameen murtii kennineerra kan jedhanif, akka labsii 661/2002 kwt 3(3)tti rakkoo ogeessota tajaajila Hospitaala Oromiyaa jala jiraniin walqabate uumamu dhimma naamusaa isaanii qulqulleesse tarkaanfii fudhachuuf Aangoo kan qabu Biiroo Eegumsa Fayyaa Oromiyaa dha. BEFO dhimma naamusa ogeessota isa jala jiran qulqulleesse tarkaanfii naamusaa fudhachuuf aangoo guutuu qaba. Kanaafuu, ibsi koreen naamusaa A/T/B/K/T/Q federaalaa faallaa ibsa BEFO waan ta'eef fudhatama seeraa hin qabu; sirna federaalawaa biyya keenyaas akka fudhannu kan hayyamuu miti. Itti dabalees, ibsi sun ogeeyii akkamiin akka barreeffamee, isaan eessatti walgahanii murtii sana akka dabarsanii fi maal irratti hundaa'uun ibsa akka kennan hin agarsiisu. Qaamanis mana murtiitti dhiyaatanii ibsa kennan diddiriirsanii hin agarsiifne waan ta'eef, akka ibsa ogeessatti fudhachuun nu rakkisa jechuun kufaa godhaniiru. Haaluma kanaan, himatamtuu 1ffaa kwt 543(3) jaltti balleessaa qabdi jechuun hidhaa waggaa sadii fi ji'a torbaan adabeera. Gosa qoricha adoochituu filachuun walqabte rakkoon ogummaa raawwatame hin jiru

jechuun, himatamtoonni 2ffaa fi 3ffaa balleessaa hin qaban jechuun bilisaan gaggeeffamaniiru.

1. Ragaaleen ogummaa dhaabilee federaalaa irraa dhiyaatani fi naannoo irraa dhiyaatan yoo wal faaleessan kamtu fudhatamuu qaba? Danbii 266/2006 kwt.71 (1) fi labsii 661/2002 kwt.3 (3) wal bira qabuun madaalaa.
 2. Ogeessotni jecha ragummaa barreeffamaa A/T/B/K/T/Q irra ergame barreessan mana murtiitti kan hin dhiyaanne, barreeffamicha irratti ibsa kan hin laatnee fi hanqinaa fi gahumsa hojii wallaansaa ifatti kan hin ibsine waan ta'aniif ragicha kuffiseera jechuun manni murtii murtii kenneera. Raga ogeessaa sana kuffisuuf sababootni akka qajeeltootti manni murtii fayyadame hangam xiyyeeffannoo argachuu qabu jettu?
 3. Manni murtii badii ogummaa raawwatame jedhame madaalee murtii kennuuf tooftaalee akkamiitti fayyadamuu qaba? Firummaa fi dhugummaa jecha ragummaa ogeessaa kennaman akkamitti madaaltu?
 4. Ragaalee ittisaa himatamtuu (ogeenyii fayyaa ta'an) akka ragaa namaatti moo akka ragaa ogeessaatti fudhachuun danda'ama?
3. Dhimmi kun dhaddacha ijibbaataa MMW Federaalaa jildii 12^{ffaa} lakk.G.14981 ta'een ilaalee murteesse dha. Dhimmichi M/M/OI'aanaa Godinaa Shawaa Bahaatti kan eegalee dha. Dhimmicha keessatti iyyataan ammaa...waamamtuun qarshii namni obbo Mahammad Abrhaama jedhamu baankii keenya irraa liqeeffateef wabii taatee qabeenya ishee wabummaan qabsiiftee waan jirtuuf bu'uura dirqama seenteen akka naaf raawwatu kan jedhu yommu ta'u, waamamtuun ammaa wabii ta'uu ishee fi mallatteessuu ishee haalteetti. Kana booda manni murtiichaa ragaa bitaa fi mirgaa dhagahee itti fufuudhaan kutaan qorannoo fooransiikii Federaalaa qulqulleessee akka gabaasuuf ajajee, bu'aan isaas dhiyaateera. Bu'aan dhiyaate mallattoon kan waamamtuu akka hin taane agarsiisa.Manni murtiichaa murtii osoo hin kenniin dura ragaa namaa dhagahuun isaa adeemsa sirrii akka hin taane ibse bu'uura sdfhh keewwata 207 tiin ragaa namaa dhagahamee turee kuffiisee bira darbuun bu'aa foreensiikii dhiyaate bu'uura godhachuun waamamtuun itti gaaftamummaa hin qabdu jedhe murteesseera. Iyyataan murtii kana komachuun M/M/Waliigala Oromiyaatti iyyatus kufaa jalaa taasiseera. Kanuma komachuun dhaddacha ijibbaataatiif kan dhiyaate yommuu ta'u, dhaddachi ijibbaataas

“biyyi keenya tumaa seeraa ragaa dhimma kanaaf rogummaa qabu hin qabdu. Haata’u malee kan biyyoota biroo yommuu ilaallu ragaan ogeessaan kenname ragaa dhumaa (conclusive) miti, ragaan ogeessaa kun qorannoo saayinsii kan bu’uureeffate ta’us saayinsiin mataan isaayyuu kan amantaa guutuun irratti gatamu miti, gama birootiin manni murtii ol’aanaa ragaa namaa dhimmicha irratti dhiyaatan dhagahuun isaa sirrii ta’ee osoo jiruu, sababa tokko malee tumaa seeraa deemsaa rogummaa hin qabne keewwata 207 caqasee kufaa taasisuun isaa sirrii miti, manni murtichaa ragaan sun amanamummaa ykn fudhatamummaa kan hin qabne yoo ta’e haala kana osoo hin eerin duchumatti sababa ragaan ogeessaa dhiyaateef kufaa gochuun sirrii miti’ jechuudhaan murtii manneen murtii jalaa diigee waamamtuun itti gaaftamummaa qabdi jedhe akka kaffaluuf murteesseera.

- i. Jechi ragaa raga-baatuu idilee fi yaadni ogeessaa kan wal-faallesse yoo ta’e isa kamtu fudhama argachuu qaba?
- ii. Dhimmaa armaan olii irratti dhaddachi ijibbaataa murtii Jildii 17 galmee lak 92141 ta’ee fi armaan olitti ibsame jiru irraatti kenne jiru waliin akkamitti ilaaltuu?

4. Ragaa Sanadaa

A. Hiikkoo Sanadaa

Jecha **Sanada** jedhu guuboon jechootaa beekamoon akka ibsanitti, fakkeenyaaf *Black’s Law Dictionary* akka hiikutti, sanadni wanta jajjabaa harkaan qabamuu danda’u kan jechi, fakkiin yookaan mallattoon garagaraa irratti bocame ta’ee ergaa guutuu dabarsuu danda’uu dha.¹²⁴ Ragaan barreeffamaa qofatti yoo ilaalamu, bara dheeraatiif ragaa jechaan waraqaa irratti ibsame jedhamee fudhatamaa kan turee dha; guddina tekinolojiin walqabatee barreeffamoota *softcopy* jiran akka ragaatti fudhatamaa hin turre. Yeroo dhiyeenya keessa garuu, biyyootni baay’een barreeffamoota *softcopy* n jiran haala addaan akka ragaa barreeffamaatti fudhachuun akka danda’amu haalli itti tuman jira. Fakkeenyaaf, Biyyi Faransaay bara 2000 ALA jecha ‘**Ragaa barreeffamaa**’ jedhuuf hiikkoo kennuun ragaan barreeffamaa ibsa waraqaa fi wantoota jajjaboo

¹²⁴ Bryan A. Garner (chief editor), *Black’s Law Dictionary*, 7th ed., (West Group), 1999; ታጠቅ ታደስ የማስረጃ ህግ መስረተ ሀሳቦች (1997)፣ fuula 246

biroo irratti ibsamee akkasumas *electronic written document* kan dabalatu ta'uu tumaa seera isaanii fooyyessuun ibsanii jiru.¹²⁵

Seerri Hariiroo Hawaasaa (Civil Code) Keenya *sanadni* ykn *ragaan barreeffamaa* maal akka ta'e hin ibsu. Haa ta'u malee, labsiileen tokko tokko sanadni maal akka ta'e ilaalchisanii hiikkoo yoo kennan ni mul'atu. Fakkeenyaaf, Labsiin Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa lak 922/2008 kwt 2 irratti, **Sanada** jechuun waliigaltee, dhaamoo, barreeffamaa aangoo bakka bu'ummaa, ragaa barnootaa ... fi **barreeffama** labsichaan qaama aangoo qabu biratti dhiyaatee mirkanaa'uu danda'u kamiyyuu akka ta'etti ibsee jira. Akka hiikkoo labsii kanaatti, sanadni barreeffama waraqaa ykn wanta jajjaboo biroo irratti barreeffamee fi ergaa guutuu kan dabarsu akka ta'etti qaacesseera.

Labsiin Kaffaltii Temberaa lak 110/90 fi 612/2005 *sanada* jechuun odeeffannoo barreeffamaa mirgi yookaan dirqamni keessatti hundeeffame, ittiin galmaa'e, ittiin darbe, ittiin dhabamsiifame, hanga isaa ittiin murtaa'e, ittiin tamsa'e yookaan raawwiin jedhame ittiin raawwatame kamiinuu kan hammatuu dha.¹²⁶ Labsiin kun waliigaltee ykn barreeffamni kamiyyuu qaama mootummaa aangoo qabu biratti dhiyaatee mirkanaa'uu yookaan raawwatamu kamiyyuu kaffaltii tembeeraa raawwachuu akka qabu kan tumu waan ta'eef, akka labsii kanaatti sanada jechuun waraqa irratti barreeffama ibsame akka ta'etti fudhatama jechuun ni danda'ama.

B. Garee Sanadootaa (Akaakuu Sanadootaa)

Seera ragaa bu'uura godhachuun sanadni bakka gurguddaa lamatti qoodamuu danda'a. Sanadootni sadarkaa tokkoffaa irratti eeraman, sanadoota ulaagaalee seerri teechisu guuttachuun wal-taatota/waliigaltootaa fi raga-baatotaan mallatteeffaman waan ta'aniif, sanadoota ijoo falmii mirkaneessuuf gahumsa olaanaa qaban jedhamanii fudhatamani dha. Sanadootni qaama mootummaan maddisiifaman, sanadootni qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'an akkasumas sanadootni namoota dhuufaan maddisiifamuun wal-taatotaa fi raga-baatotaan mallatteeffaman sanadoota akka ragaatti fudhatamuu danda'anii fi sanadoota sadarkaa tokkoffaatti eeraman ta'anii fudhatamu. Sanadootni sadarkaa lammaffaa irratti eeraman ammoo sanadoota waliigaltoota garee lamaaniin hin mallatteeffamane, gabaasa, xalayoota, galmee herregaa dhuunfaa, waraabbii/photocopy, fi kkf yoo ta'an ragaa sanadaa amantaan guutuun irratti gatamu

¹²⁵ Martin Oudin (Ph.D), Evidence in Civil Law-France, Institute for Local Governance, (2015), fuula 27

¹²⁶ Labsii kaffaltii temberaa, lak 110/90 fi lak 612/2001, kwt 2(5)

ta'anii kan fudhataman waan hin taaneef, haala addaa qofa keessatti akka ragaatti fudhatamuun bu'uura murtii ta'uu danda'u.

1. Sanadoota Sadarkaa Tokkoffaa (Ragaa Sanadaa)

Armaan olitti akka ilaalle sanadoota sadarkaa tokkoffaa irratti eeramanii fi qaama kamiinuu akka ragaatti fudhatamuu danda'an, sanadoota mirkanaa'anii, fi waliigaltoota fi raga-baatotaan mallatteeffamii dha. Sanadootni akaakuu akkasii sanadoota yeroo kamiinuu akka ragaatti fudhatamummaa qaban yoo ta'an, qaama murtii kennu biratti yeroo dhiyaatan ragaa sanadaa jedhamanii beekamu. Ragaa barreeffamaa jedhamanii seera waliigaltee keessatti kan caqasaman akkasumas seera hariiroo hawaasaa kwt 2005-2015tti tarreeffamanii kan jiran ragaa barreeffamaa sadarkaa tokkoffaa dha. Fudhatamummaa fi haala madaallii ragaa sanadaa sadarkaa tokkoffaa kana akka armaan gadiitti bal'ifnee ilaaluu yalla.

i. Fudhatamummaa Ragaa Sanadota Sadarkaa Tokkoffaa: Akka Waliigalaatti

Ragaan sanadaa akaakuu ragaa bal'inaan hojiirra ooluu fi ragaa fudhatamummaa olaanaa qabuu dha. Seerri keenya ragaan sanadaa ragaa amanamummaan olaanaa irratti gatamuu danda'u akka ta'etti kan fudhatu ta'utti dabalee aguuggii bal'aa kennuufiin xiyyeeffannoo gahaa akka argatu taasiseera jechuun ni danda'a.¹²⁷ Aguuggiin bal'aa s/h/h keessatti kennamuufiitti dabalatee labiin akka mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa tumamanii hojiirra ooluun isaanii akaakuu ragaa kanaatiif xiyyeeffannoon bal'aan kan kenname ta'uu akeeku.

Seerri hariiroo hawaasaa kwt 2005 akka tumutti ragaan barreeffamaa qabiyyee ofirratti qabatee jiruu fi guyyaa irratti barreeffamee jiru ilaalchisee namoota sanadicha irratti mallatteessan gidduutti ragaa amantaan guutuu irratti gatamu ta'ee akka fudhatamu ibsa. Hima biraatiin, qabiyyee waliigalaa sanada tokkoo irratti namootni waliigalanii fi sanadicha irratti mallatteessuu isaanii amanana, qabiyyee sanadichaa ilaalchisee garuu kan wal-dhaban yoo ta'e, ragaa namaa, ragaa naannoo yookaan tilmaama sammuun mirkaneessuun hin danda'amu. Gama kanaan, carraa namni sanadicha yookaan qabiyyee isaa haalaa jiru qabu tokko qofa: namni sanadni dhiyaatee fi qabiyyeen isaa sirriidha jedhu sirrii ta'uu isaa kakatee akka mirkaneessu gochuu dha.¹²⁸ Irra deebiin ibsuuf, qabiyyee sanada bitaa-mirgi irratti mallatteessuu isaanii amanuun qabiyyee isaa irratti garuu wal-dhaban mirkaneessuuf ragaan namaa, namoota raga-baatota ta'anii sanadicha

¹²⁷ Fakkeenyaaf, s/h/h kwt 2898, 1720 fi 1725 ilaaluun ni danda'ama.

¹²⁸ s/h/h kwt 2006(1)

irratti mallatteessan dabalatee, dhiyaachuu akka hin dandeenye hikkoon seerichaa ni ibsa.¹²⁹ Haa ta'u malee, ergaa tumaa seera kanaa sirriitti hubachuu dhabuutiin yookaan sababa biraatiin ta'uu malaa, manneen murtii keenya faallaa tumaa seera kanaatiin murtii osoo kennanii mul'atu. Akka fakkeenyaatti, dhimma armaan gadii kana haa ilaallu.

Dhimma 7ffaa

Dhimma tokko irratti¹³⁰ himatamtootni qarshii 20,000 gaafa 23/09/2007 narraa liqeeffatanii waan naaf hin deebifneef, maallaqa liqeeffatan, adabbii irratti waliigalan (qarshii 5000) fi dhala isaa % 9 wajjiin akka naaf kaffalan jechuun himataan himateera. Akka ragaatti waliigaltee barreeffamaa fi raga-baatota waliigaltee sana irratti mallatteessan dhiyeesseera. *Himatamtootni akka deebii kennanitti, himataan qarshii 10,000 qofa nuuf liqeessee jira; nuyi qotee buloota barreessuu fi dubbisuu hin beekne waan taaneef maallaqa liqeeffanne dachaan akka kaffallu nu gaafachuun isaa seeraa ala; qabiyyeen ragaa barreeffamaa dhiyaate sun sobaa jechuun falmaniiru.* Manni murtii ijoo falmii 'Qarshiin liqeeffame meeqa?' jedhu qabachuun ragaa namaa dhiyeessisee dhagaheera. Raga-baatotni ragaa barreeffamaa sana irratti mallatteessan dhiyaatanii jecha ragummaa isaanii akka kennanitti himatamtootni qarshii 20,000 liqeeffachuu, sanada waliigaltee sana irratti mallatteessuu fi barreeffamichis isaaniif dubbifamuu ragaa bahaniiru. Raga-baatotni faccisaa ammoo himatamtootni qarshii 10,000 qofa himataa irraa fudhachuu akka beekan ibsanii jiru. Haaluma kanaan, manni murtii qarshii 20,000 liqeeffachuun himatamtoota ragaa barreeffamaa fi namoota sanadicha irratti raga-baatota ta'aniin mirkanaa'ee waan jiruuf, himatamtootni maallaqa liqeeffatanii fi adabbii ibsame qarshii 5000 walumatti qarshii 25,000 akka kaffalan murteesseera.

Falmii olitti dhiyaate irratti himatamtootni qarshii 20,000 liqeeffanne jedhanii akka hin mallatteessine falmaa jiraachuun isaanii mallattoon sanadicha irra jiru kan isaanii akka hin taane ifatti haalaniiru. Murtii mana murtii jalaa irraa ifatti mul'achuu baatuus kamiin ol'iiyannoo isaanii akka agarsiisutti mallattoon sanada akka ragaatti dhiyaate irra jiru mallattoo himatamtootaa akka hin taane osoo ibsanii fi mallattichi akka qorachiifamu osoo gaafatanii

¹²⁹ ጥላሁን ተሾመ፣ የኢትዮጵያ የወ.ል ህግ መሰረተ ሀሳቦች፣ ሶስተኛ እትም፣ 7 387

¹³⁰ Warqu Daadhii vs. Magarsaa Hordofaa fi Qannoo Booranaa, Mana Murtii Aanaa Ada'aa, Galmee Lak 59310

manni murtii ragaa namaa dhagahee murtii kennuun isaa sirrii miti jedhaniiru. Hata'uu malee, manni murtii waliigaltee liqaa qarshii 500 ol ragaa barreeffamaan hundaa'uu fi mirkanaa'uu qabu akkasumas barreeffamni akka ragaatti osoo dhiyaatee jiruu, qabiyyee sanadichaa fi mallattoo sanadicha irra jiru qulqulleessuuf ragaa namaa dhagahee jira.

Qabiyyee fi guyyaan sanada tokkoo irratti ibsame, namoota sanadicha irratti mallatteessan gidduutti, ragaa amantaa guutuun irratti gatamu ta'ee fudhatamuu kan danda'u, sanada waliigaltee bu'uura foormii seerri ajajuun qopheeffame malee waliigaltee seerri barreeffamaan ta'uu qaba hin jenneef raawwii kan qabu akka hin taane s/h/h kwt 1678(c), 1719(2) fi 1722-1727 ni ibsu; Dhaddachi Ijibbaata Federaalaas falmii Shifarraa Dajanee faa fi Tsehaay Tesfaayee gidduu ture irratt¹³¹ sanadni ragaa amantaa guutuun irratti gatamu ta'ee fudhatama argachuu qabu, waliigaltee barreeffamaa bu'uura seerri dhimma waliigalteen irratti raawwatamaa jiru bitu ajajuun kan qophaa'e ta'uu akka qabu akeekera. Hima biraatiin, sanadni akka ragaatti dhiyaate tokko ulaagaalee seerri dhimmi ilaalu ajajuun qophaa'ee kan dhiyaate yoo hin taane, ragaa ijoo falmicha qulqulleessuuf qofaa isaa gahumsa qabu ta'uu hin danda'u jechuu dha; ragaa akaakuu biroo irraa adda bahee kan ilaalamu waan hin taaneef ragaan namaa ykn ragaan naannoo dhimmicha qulqulleessuf gahumsa hin qaban jechuun hin danda'amu. Murtiin armaan gadii ibsa kenname kana caalaatti akka hubatamu ni taasisa.

Falmii tokko irratti bitaa-mirgi mana jireenyaa walirraa bituu fi waliigalteen sun barreeffamaan kan hundaa'e ta'uu wal-amanuun hanga maallaqa bittaa-gurgurtaan sun ittiin raawwatamee fi maallaqa wal-harkaa fudhatan irratti garuu wal-haalaniiru. Manni murtii jalaa waliigalteen barreeffamaa namoota waliigalticha mallatteessan gidduutti ragaa amantaa guutuun irratti gatamu ta'ee kan fudhatamu waanta'eef, ijoowwan bitaa-mirgi wal-haalan ragaa biraatiin mirkaneessuun waan hin danda'amneef bu'uura ibsa ragaa sanadaa dhiyaate sanaan waliigalticha akka xumuran murteessaniiru. Manni Murtii Ijibbaata Federaalaa garuu waliigalteen barreeffamaa dhiyaate sun bu'uura s/h/h kwt 1678(3), 19(2) fi 1723(1) qophaa'ee qaama aangoo qabu biratti kan mirkanaa'e waan hin taaneef, ragaa sanadaa amantaan guutuu irratti gatamu akka hin taanee fi ijoo waliigaltootni irratti wal-haalan ragaa akaakuu biraatiin akka hin mirkanoofne kan dhorku akka hin taane murtii kennee jira.

¹³¹ Shiferrawu Danye fi Tsehay Tesfaye vs. Siisaayi Abbabuu, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, galmee lak 78398 (Jildii 14ffaa)

Murtiin olitti dhiyaate akka agarsiisutti ragaan barruu tokko ragaa sanadaa seerri dhimmi adda bahee tokko ragaa sanadaan malee ragaa birootiin hin mirkanaa'u jedhu mirkaneessuu kan danda'u barruun sun bu'uura tumaa seera hariiroo hawaasaa kwt 1678-1723 jiruun kan qophaa'e yoo ta'e qofa ta'uu agarsiisa. Hima biraan, murtiin olii kun waa'ee qaama dhimmi ilaaluun mirkanaa'uu ragaa sanadaa kan ibsu osoo hin taane ragaan tokko ragaa sanadaa jedhamuuf haala kamiin kan qophaa'e ta'uu akka qabu ibsa kan kennuu dha.

Mata-duree kana jalatti dhimmi xiyyeeffannoo barbaadu tokko ragaan namaa fi sanadaa walfaana ijoo falmii qabame mirkaneessuuf yoo dhiyaatan, akaakuu ragaalee lamaan sana attamitti madaalamuu qabu kan jedhuu dha. Gabaabaatti, ragaan sanadaa dhiyaate ijoo falmii mirkaneessuu kan hin dandeenye taanaan, gara ragaa namaatti darbuun osoo hin barbarbaachisiin, murtii kennuun ni danda'ama moo hin danda'amu kan jedhuu dha. Yeroo tokko tokko ragaan sanadaa ragaa namaa caalaa amanamummaa waan qabuuf¹³², ragaan sanadaa akka ragaatti dhiyaate kufaa taanaan gara ragaa namaa madaaluutti darbuun barbaachisaa miti yaadni jedhu ni calaqqisa. Seerotni deensa falmii keenyaa akka ibsanitti garuu manni murtii ragaalee dhiyaatan hunda madaaluun murtii kennuu akka qabu ni akeeku¹³³. Kanaafuu, ragaan sanadaa jecha ragaa namaa caalaa fudhatama qabaata ejjennoo waliigalaa jedhu irraa ka'uun ragaan sanadaa dhiyaate madaallii ragaa keessatti kufaa yoo ta'e, manni murtii ragaalee namaa eeraman dhaga'uun jecha ragummaa isaanii madaalee murtii kennuu kan qabu ta'uu, dabalataan Dhaaddachi Ijibbaa Federaalaas murteessee jira.¹³⁴

ii. Sanada mirkanaa'ee galmaa'e

Qaamoleen hojii sanada mirkaneessuu fi galmeessuu hojjechuuf aangeffaman qabiyyeen sanada dhiyaate tokko seeraa wajjiin kan wal-simu ta'uu, dhimmi irratti waliigalan dhorkiirraa bilisa ta'uu, hayyama guutuu waliigaltootaatiin kan hundaa'aa jiru ta'uu, fi foormalitii barbaachisan hunda kan guuttate ta'uu mirkaneessuun waliigalticha irratti bitaa fi mirgi irratti erga mallatteessanii booda, waliigaltichi kan hundaa'e ta'uu fi kan mirkanaa'e ta'uu galmeessuun haftee isaa ammoo waajjira isaanii keessatti ol-kaa'u.¹³⁵ Faayidaa fi amanamummaa qabiyyee

¹³² Fakkeenyaaf, s/h/h kwt 2898 ilaali

¹³³ Fakkeenyaaf, s/d/f/h/h kwt 140, 137 fi 249, 266,

¹³⁴ Kubbaaniyaa Sekuuriitii Liyonii vs. Xilaahun G/Igzaabiher, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmee lak 42706

¹³⁵ Labsii mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 10-16

sanada mirkanaa'ee ilaalchisee murtiin armaan gadii tumaa labsii kanaa dabalataan diddirirsee ibsee waan jiruuf, gabaabsinee haa ilaallu.

Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddachi Ijibbaata falmii Heden Kaasayii fi Aster Demis gidduu ture irratti¹³⁶, waliigalteen sababoota garagaraatiif qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'ee akka galmaa'u ta'a: eenyummaa, dandeettii fi mirga waliigaltootaa akkasumas bilisaan hayyama isaanii kennuu mirkaneessuu qofa osoo hin taane guyyaa waliigaltichi itti irratti waliigalames adda baasee kan agarsiisuu dha. Guyyaa waliigalteen tokko itti raawwate ilaalchisee bitaa-mirgi kan waliigaluu dhaban taanaan, guyyaan sanada mirkanaa'e irra jiru guyyaa waliigaltichi raawwatame ta'ee fudhatama jechuun murteesseera.

Namootni hojii sanada mirkaneessuu fi galmeessuu hojjetan hojicha qulqullinaa fi itti gaafatamummaa guddaan raawwachuuf dirqama seeraa fi lammummaa waan qabaniif, hojii sanada mirkaneessuu fi galmeessuu fudhatamummaa seeraa qaama kamiinuu duratti akka qabaatu taasifameera.¹³⁷ Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko ragaa amanamummaa guutuun irratti gatamuu fi qaama kamiinuu murtiin irratti hundaa'ee kennamu akka ta'e Labsiin Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa ni tuma;¹³⁸ Dabalataanis, s/h/h kwt 2010 fi 2011 waliigalteen barreeffamaa qaama aangoo qabuun mirkanaa'ee galmaa'e sanada qaama kamiyyuu duratti fudhatama qabuu fi irratti hundaa'uun murtii kennuun danda'amu akka ta'e ifatti tumee jira. Qabatamattis, gita amanamummaa sanadni mirkanaa'ee galmaa'e qabu murtiin ittaanee dhiyaate yaada dabalataa ni kenna.

Ijoo kana wajjiin falmii wal-qabatu ilaalchisee murtii Dhaaddachi Ijibbaataa Federaalaa kenne tokko irratti sanadni qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'uun akka ragaatti dhiyaate simatamee xiyyeeffannoo (ulfina) ragaa argachuun murtii kennamuuf galtee ta'uu akka qabu ibsee jira.¹³⁹ Itti dabaluuinis, sanadootni mirkanaa'anii galmaa'an hanga qaama dhimmi ilaaluun fudhatama hin qabu

¹³⁶ Heden Kaasay fi Aster Demse vs. Seeyife Alamu, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galme lak 98583 (Jildii 19ffaa)

¹³⁷ Labsii mirkaneessaa fi galmeessa sanadootaa federaalaa, lak 922/2008, kwt 31,

¹³⁸ Seera hariiroo hawaas 2010(2); Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 23; hata'u malee, sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko seeraa ala mirkanaa'ee jedhamee qaama sanadicha mirkaneesseen dorkamee jiru hanga dhorkichi hin kaanetti akka sanadichi hin mirkanoofnetti fudhtamuun fudhatamummaan sanadichaa amantaan guutuun kan irratti hin gatamne ta'a jechuu dha

¹³⁹ Abbaa Taayitaa Gumuruukaa fi Galiiwwanii Buufata To'annoo Hararii vs. Saayfeddiin Abduqadir, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, Galme Lak 89640 (Jildii 15ffaa)

jedhamee murtiin irratti hin dabarretti ragaa amantaan irratti gatamu ta'ee kan fudhatamu ta'uu murteesseera.

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko ragaa sanadaa qabiyyeen isaa amanamuma yoo ta'ellee gaaffiin amanamummaa qabaachuu dhabuu irratti kan ka'u miti jechuu miti. Amanamummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'e irratti gaaffiin/mormiin kallattii kamiin dhiyaachuu akka qabu seerri kallattii qabsiisee jira. Amanamummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'e irratti gaaffii dhiyaatu simatee manni murtii sanadichi akka mirkanaa'etti akka turu yookaan akka haqamu murtii kennuu danda'a. Gaaffiin kun haala lamaan mana murtiitti dhiyaachuu mala:

1. Sanadni mirkanaa'e tokko seeraa ala mirkanaa'e jechuun akka haqamuutti kallattiin himannaa hundeessuu
2. Adeemsa falmii keessatti sanadni mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaate tokko amanamummaa hin qabu jechuun sanadichi akka ragaatti akka hin dhiyaane jedhe murtii akka irratti kennuutti mana murtii hayyama gaafachuu

Bu'uura gaaffii isa jalqabaatti, sanadni mirkanaa'ee galmaa'e tokko amanamummaa hin qabu akkasumas haqamuu qaba jechuun kallattiin himannaa mana murtiitti hundeessuun ni danda'ama. Himannaa akkasii kanaaf wantootni ka'umsa ta'uu danda'an hedduu dha. Isaanis, sanadni tokko ogeessota sanada akka hin mirkaneessine dhorkamaniin kan mirkanaa'e ta'uu, sanadichi foormaalitii fi ijoowwan ijoo adeemsa mirkaneessa sanadaa keessatti hammatamuu qaban osoo hin hammatiin kan mirkanaa'e ta'uu yookaan ragaalee seeraa-ala ta'an dhiyeessuun sanadichi kan mirkanaa'e yoo ta'e namni qabiyyee sanada mirkanaa'ee yookaan abbaan qabeenyaa sanadni sun ilaallatuu fi qaamni sanada sana mirkaneesse himata mana murtiitti dhiyeessuun sanadni jedhame seera ala kan mirkanaa'e waan ta'eef akka haqamu gaafachuu danda'u.¹⁴⁰ Manni murtii akka barbaachisummaa isaatti seeraa fi ragaa rogummaa qaban madaaluun sanada mirkanaa'ee ture tokko haquu yookaan haquu dhiisuu irratti murtii kenna.

Bu'uura yaada lammaffaatti, ijoo falmii biroo irratti falmiin osoo gaggeeffamaa jiruu qaamolee falmii gaggeessan keessaa tokko sanadni mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaachaa jiru fudhatamummaa hin qabu akkasumas ragaa hanqina qabuudha jechuun amanamummaan ragaa dhiyaatee ijoo falmii kan biroo akka ta'u gaafachuu dha. Gaaffiin kun kan dhiyaatu yoo manni murtii haala addaan gaafficha kan simate yoota'e qofa. Hima biraan, falmitootni

¹⁴⁰ Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008, kwt 28

amanamummaan ragaa mirkanaa'ee akka ragaatti dhiyaate tokko ijoo falmii ta'ee irratti wal-hafalminu jechuun sababa gaafatan qofaaf manni murtii gaafficha kan simatu osoo hin taane, amanamummaa dhabuu sanada mirkanaa'e sanaa gaaffii keessa sababootni galchan jiraachuu isaanitti kan amanu yoo ta'ee dha.¹⁴¹ Amanamummaa sanada gaaffii keessa jiruu akka fashaleessuuf qaamni hayyama argate, bu'uura ajaja manni murtii kennuun, ragaa sanadaa birootiin, ragaa namaatiin, yookaan ragaa biroo dhiyeessuun sanadicha ragaa amanamaa akka hin taane mirkaneessuu danda'a.¹⁴² Hima biraan, amanamummaan ragaa sanadaa mirkanaa'ee galmaa'e tokko akka sanada hin mirkanoofnetti ragaa wal-falmitootni filatan kamiinuu fashalaa'uu akka hin qabne ogeessotni seeraa ni ibsu.¹⁴³

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e bu'uura seeraatiin yerootti fudhatamummaa dhabu jira. Fakkeenyaaf, waliigalteen bakka bu'iinsa, waliigaltee qaama aangoo sanada mirkaneessuu qabuun mirkanaa'e galmaa'e waan ta'eef, bu'uura s/h/h kwt 2231 fi 2232tiin du'a, bakka-jirteen dhabamuu, dandeettii dhabuu fi kasaaruu bakka bu'aa yookaan bakka buusaatiin waliigaltichi hafa ta'uu danda'a. Haala addaatiin bitaa-mirgi kan waliigalle taanaan, haalota caqasaman keessaa tokko bakka bu'aa yookaan bakka buusaa irratti raawwannaan waliigaltichi fudhatama kan dhabu ta'a jechuu dha. Waliigaltee bakka bu'iinsaa bu'uura armaan oliitiin diigame (hafa ta'e) bu'uureffachuun waliigalteen raawwatame kamiyyuu waliigaltee cimee dhaabbatu hin ta'u jechuu dha. Waliigaltee bakka bu'iinsaa hafa ta'e irratti hundaa'ee waliigalteen taasifame, waliigaltee qaama mootummaa aangoo sanada mirkaneessuu qabu biratti kan mirkanaa'ee galmaa'e yoo ta'ellee, waliigaltee hanqina qabu waan ta'eef mana murtiin kan diigamu ta'a.¹⁴⁴

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e jedhamu sanada qaama aangoo sanada mirkaneessuun galmeessu biratti mirkanaa'ee qofa osoo hin taane, sanadni qaama mootummaa rogummaa qabuun maddisiifamee fi pirotokoolii barbaachisu hunda hammatee jiru akka sanada mirkanaa'eetti fudhatamuun sanada amanamummaan guddaa irra kaa'amu ta'ee fudhatama.¹⁴⁵ Ragootni qaamolee mootummaatiin maddanii fi qaama mootummaan mirkanaa'anii galma'an, hanga qaama rogummaa qabuun hin haqamnetti ragaa of-danda'ee dhaabbatuu fi amanamummaa

¹⁴¹ ጥላሁን ተሾመ ፣ ገጽ 391-392

¹⁴² ጥላሁን ተሾመ, ገጽ 392

¹⁴³ ጥላሁን ተሾመ ገጽ 392

¹⁴⁴ Heden Kaasay fi Aster Demse vs. Seeyife Alamu, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galme lak 98583 (Jildii 19ffaa)

¹⁴⁵ Fakkeenyaaf, s/h/h kwt 2010 fi 2015; Martin Oudin (Ph.D), Evidence in Civil Law-France, Institute for Local Governance, (2015), fuula 29;

olaanaa qabaatu waan ta'eef, qabiyyee isaa sanadni mirkanaa'e qabu tokko qulqulleessuuf ragaa namaa dhagahuun barbaachisaa miti jechuu dha. Dhimma kana irratti murtii xiinxalli bal'aan mana murtiin irratti kenname gabaabinaan akka armaan gadiitti haa ilaallu:

Dhimma 8ffaa

Falmii mana murtii tokko irratti abbaan manaa fi haatimanaa mana isaanii qabsiisani maallaqa liqeeffatan; waliigalteen liqaa sun barreeffamaan hundaa'ee qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'eera.¹⁴⁶ Waliigaltee sana bu'uura godhachuun himanni yoo dhiyaatu haatimanaa sanadni akka ragaatti dhiyaate sana hin mallatteessine jechuun sanadichaa fi qabiyyee isaa haalte; mallattoon sanadicha irra jiru ogeessa takiniikaatiin ha qulqullaa'u jechuunis gaafatteetti. Manni murtii sanadichi qaama aangoo mirkaneessuu qabu biratti mirkanaa'uu adda baafachuuf haftee sanadichaa dhiyeessisuun mirkanaa'uu isaa qulqulleesseera. Ogeessi maalummaa fi dhugummaa waliigaltichaa mirkaneeffachuun hojicha akka hojjetan qaamaan dhiyaatee jecha ragaa ogummaa kenneera. Itti dabaluu, ogeessi takiniikaa mallattoon sanadicha irra jiru mallattoo himatamtuu osoo hin taane fakkeeffamee kan mallattaa'edha jechuun ibseera. Manni murtii ragaa fi ibsa ogummaa sanada mirkanaa'e irratti dhiyaatan yoo xiinxalu, ibsi ogeessi kenne mallattoo sadaffaan sanadicha irratti mallatteeffame mallattoo beekama himatamtuu yookaan mallattoo isheen yeroo baay'ee mallatteessistuu wajjiin wal-hin fakkaatu jechuu isaati malee isheen fakkeessitee hin mallatteessine jechuu miti. Sanadicha irratti mallattoo himatamtuu fakkeessee kan mallatteesse himatamtuu yookaan nama biraa ta'uullee adda hin baafne waan ta'eef shakkisiisaa dha jedheera. *Haata'u malee, shakkiwwan akkasii ogeessota ogummaa dhugummaa mallattoo qulqulleessuu qaban kanneeniin mirkanaa'eera jechuun murteesseera.*

Sanadni mirkanaa'ee galmaa'e jedhamuun akka ragaatti dhiyaatu tokko irratti mormiin sanada mirkanaa'ee galmaa'e miti, ragaa sobaati kan jedhamu taanaan, manni murtii ejjennoo akka furmaataatti fudhachuu qabu keessaa tokko sanadni jedhamu dhuguma mirkanaa'ee galmaa'uu isaa qulqulleeffachuuf haftee sanadichaa waajjira galmeesse gaafachuu dha. Qaama mirkaneesse irraa haftee sanadichaa gaafatee fudhachuuf, namni dhimma waliigalteen irratti raawwate irraa

¹⁴⁶ የፍትሀ-ብሔር መዝገብ ቁጥር 923/67 ፡ ክፍተኛ ፍርድ ቤት ውሳኔ፤ ከኢትዮጵያ የወል መሰረተ ሀሳቦች፤ ጥላሁን ተሾመ፤ አዲስ አበባ ዩንቨርሲቲ መጻግፍት ማዲካል፤ 1999፤ ገጽ 389 የተወሰደ።

dantaa qabu kaffaltii barbaachisaa kaffaluun garagalcha isaa fudhachuu akka danda’u labsiin galmeessaa fi mirkaneessa sanadootaa lak 922/2008 kwt 18(2) irratti tumee jira. Hima biraatiin, sanada galmaa’e tokko waajjiricha jiraachuu isaa mirkaneessuuf gaaffii abbootii dhimmaatiin yookaan ajaja mana murtiitiin qulqulleessuun kan danda’amu yoo ta’u, waajjirichi garagalcha sanadichaa yookaan ibsa sanadichi jiraachuu isaa ibsu kennuu danda’a jechuu dha. Hata’u malee, hafteen sanadichaa waajjira galmeesse keessa barbaadamee dhabamuun ergaa maalii dabarsa? Sanadni jedhamu mirkanaa’ee hin galmoofne jechuu dhaa? Gaaffilee kanneen sirritti qalbeeffachuuf dhimma armaan gadii xiyyeeffannoon haa ilaallu.

Dhimma 9ffaa

Falmii Huseen Mahammad N-4 fi Faaxumaa Huseen N-3 gidduutti¹⁴⁷ Mana Murtii Godina Jimmaatti gaggeeffame irratti himatamtuu 1ffaan qabeenya mana abbaa gamoo darbii tokkoo himatootni abbaa isaaniirraa dhaalan argatan gara maqaa himattootaatti akka naannessanii fi akka bulchanitti aangoo bakka bu’ummaa gaafa 20/2/2000 Waajjira mirkaneessaa fi galmeessaa sanadoota Federaalaatti kennameera. Himatamtuun mana maqaa himattootaatti naanna’e aangoo bakka bu’ummaa sana irratti hundaa’uun nama biraatti Waajjira Haqaa Godina Jimmaatti kun gaafa 15/3/2009 bakka bu’ummaa kennuun manichi nama biraatti gurgurame. Waliigaltichis mirkanaa’uun maqaan abbaa qabeenyummaas gara bitataatti naanna’eera. Himatootni, himatamtuu (bakka buutuu/buustuu) fi nama mana sana bite walitti qabani himatan. Himatamtuun manicha akka eegduuf itti kennamee osoo jiruu bakka bu’ummaa dhugummaa hin qabne irratti hundaa’uun kan gurgurte waan ta’eef waliigalteen bittaa-gurgurtaa manichaa akka diigamu gaafataniiru.

Himatamtootni deebii kennaniin himatamtuun bakka bu’ummaa kennameef irratti hundaa’uun kan gurgurte ta’uu fi bitataan ammoo aangoo bakka bu’ummaa qaama aangoo qabuun mirkanaa’e irratti hundaa’uun kan bitate yoo ta’u qaamni aangoo qabus waliigalticha mirkaneessuun gara maqaa isaatti manichi naanna’eefii akka jiru ibsaniiru.

Manni murtii amanamummaa sanada bakka bu’ummaa sana mirkaneessuuf, sanadichi dhuguma waajjira mirkaneesse jedhameerraa kan bahe ta’u qulqulleessuuf

¹⁴⁷ Huseen Mahammad n 4 vs. Faaxumaa Huseen n-3, Mana Murtii Godina Jimmaa, galmee lak 40072 (19-03-2010)

xalayaan gaafate; waajjirichi hafteen sanada mirkanaa'ee mana galmee keessaa barbaannee argamuu hin dandeenye jechuun xalayaan deebii kenneera. Haaluma kanaan, manni murtii xiinxala taasise irratti *waajjirri mirkaneessa jedhame haftee sanadichaa of-biraa barbaadeen dhabe jechuun isaa ragaan dhiyaate ragaa sobaa ta'uu agarsiisa jechuudha*; kanaafuu, manichi nama mirga (aangoo) seerri gaafatu qabuun kan gurgurame miti jedhee murteesseera. Namni mirga qabeenyicha dabarsuu hin qabne irraa manicha waan bitameef namni manicha bite abbaa qabeenya manichaa ta'uu waan hin dandeenyeef bu'uura s/h/h kwt 2284(2), 1195 fi 1196tiin waliigalteen bittaa-gurgurtaa manichaa diigamee himatootaaf akka deebi'u murteesseera.

Mata-duree kana jalatti dhimmi xiyyeeffannoo barbaadu tokko ragaa sobaa irratti hundaa'uun sanada mirkanaa'e tokko sababeeffatee waliigalteewwan hundeeffaman fudhatamummaa seeraa qabaachuu yookaan dhabuu isaanii adda baasuu dha. Keessumaa aangoo bakka bu'ummaa ragaa sobaa irratti hundaa'ee kennamu bu'uura godhachuun osoo hin beekiin waliigalteewwan garagaraa osoo raawwatamanii mul'atu. Ijoo kana irratti falmii olitti Huseen Maammad faa fi Faaxumaa Huseen gidduutti gaggeeffame fi murtii gaditti dhiyaate haa ilaallu.

Dhimma 10ffaa

Falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo¹⁴⁸ gidduu ture irratti lafa bulchiinsi magaalaa maqaa himattuun galmeessee kenneefii jiru irratti osoo himattuun biyya alaa jirtuu waraqaa eenyumma sobaa irratti hundaa'uun laftichi kan himatamtuu akka ta'etti fakkeessuun bakka bu'ummaan addaa nama Obbo Fu'adi Jamaal jedhamuuf kenname; bakka bu'aan waliigaltee waajjira haqaatiin mirkanaa'etti fayyadamuun himatamaa ammaatti gurgure. Yeroo himattuun biyya alaatiin galtu lafa ishee irratti manni ijaaramee jira; himatamaan lafa ishee akka gadi dhiisuuf himanna yoo dhiyeessitu Manni Murtii Aanaa Adaamaa fi Olaanaa Godina Adda Adaamaa himatamaan waliigaltee bakka bu'ummaa qaamni seeraa mirkaneesse irratti hundaa'uun kan bitate waan ta'eef mirga isaa dhabuu hin qabu jechuun himata ishee kuffisaniiru. Bifuma wal-fakkaatuun, himannaa Abbaa Alangaa fi Misbaawu Sheekoo n-5 gidduu ture irratti lafa qabiyyee aadde Urgoo Abdoo aadde Sa'adaa Musxafaa waraqaa eenyummaa sobaatiin ani Urgoo

¹⁴⁸ Zabiibaa Musaa vs. Amaan Bariisoo, Mana Muri Olaanaa Godina Adda Adaamaa, galmee lak 25546 (16-06-2009)

Abdooti jettee lafa qabiyyee aadde Urgoo Abdoo irratti bakka bu'ummaa addaa Obbo Fufaa Dhufeeraatii laatte, Obbo Fufaa Dhufeeraa ammoo ragaa bakka bu'ummaa fudhateen laficha nama biraatti gurgure. Manni murtii waliigalteen gurgurtaa sun sanada bakka bu'ummaa qaama mootummaatiin kenname waan ta'eef sababa itti diigamu hin qabu jechuun murteesseera.

Famii Huseen Maammad faa fi Faaxumaa Huseen gidduutti gaggeeffame keessatti waliigalteen gurgurtaa manaa bakka bu'ummaa Ejensii Mirkaneessa Sanadootaa Federaalaa keessaa hafteen isaa barbaadamee dhabame jedhu irratti hundaa'uun bakka bu'ummaa waajjira haqaa Godina Jimmaatti kenname bu'uureffatee raawwatame waliigaltee seera duratti fudhatama hin qabneedha jedhamee murtiin irratti darbe. Falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo gidduutti gaggeeffame irratti murtiin kenname garuu akka agarsiisutti waliigalteen gurgurtaa manaa waliigaltee bakka bu'ummaa dogoggoraa garuu waliigaltee qaama aangoo qabu biratti mirkanaa'e waanta'eef, fudhatamummaa kan qabu akka ta'etti murtaa'eera.

Gaaffilee marii

- a. Falmii Warquu Daadhii fi Magarsaa Hordofaa n-2 gidduutti gaggeeffame (dhimma 7ffaa) irratti, qabiyyee sanadaa bitaa-mirgi irratti walddhaban qulqulleessuuf manni murtii ragaabaatota sanadicha irratti mallatteessan akka ragaa namaatti dhiyeessisee dhagahuu isaa akkamitti ilaaltu?
- b. Falmii dhaabbata bulchiinsa manneen kiraa fi G/Hiwoti gidduutti gaggeeffame irratti Dhaaddachi Ijibbaataa ragaan barreeffamaa ragaa namaa fi tilmaama sammuu caalaa ragaa fooyya'aa akka ta'e akeekke jira. Seerri hariiroo hawaasaa keenyas kwt 2898 irratti akeekke jira. Kakuu, gaaffii qaxxaamuraa fi keessa deebiin dhugummaa jecha ragaa namaa qulqulleessuun waan danda'amuuf biyyootni tokko tokko ragaan namaa ragaa sanadaa calaa amanamaadha jedhu. Haala qabatama naannoo keenyaatti isa kamtu caalaatti amanamuu danda'a?
- c. Dhimma Huseen Maammad faa (dhimma 9) olitti ibsame irra deebi'aa ilaalaa. Deebii waajjirri sanada mirkaneessu kenne amanamummaa sanada bakka bu'ummaa sanaa gatii ni dhabsiisaa? Hafteen sanada mirkanaa'e tokkoo waajjira mirkaneesse keessaa barbaadamee dhabame jechuun sabadichi hin mirkanoofne jechuu dha? Sanada

mirkanaa'uun isaa shakkisiisaa ta'e akkasii manni murtii adeemsa kamiin fudhatamumaa dhabsiisuu danda'a?

- d. Murtiiwwan falmii Huseen Maammad faa vs. Faaxumaa Huseen (dhimma 9) akkasumas falmii Zabiibaa Musaa fi Amaan Bariisoo (dhimma 10) gidduutti gaggeeffame irratti kennaman irra deebi'aa ilaalaa; murtiiwwan sanneen keessaa murtii isa kamtu sirriidha jettu?

iii. Sanada Dhuunfaa (Sanada hin mirkanoofnee fi hin galmoofne)

Sanadoota akka ragaatti simatamanii fi dandeettii mirkaneessuu guddaa qabu jedhamanii fudhataman lamaan keessaa tokko *sanadoota dhuunfaa* jedhamanii waamamu. Sanadootni kanneen bu'uura ulaagaalee seerri teechisuun barreeffamanii waliigaltootaa fi ragaaleen mallatteeffamanii harka waliigaltootaa qofa kan jirani dha; qaama aangoo sanadoota mirkaneessuu qabuutti dhiyaatanii kan hin mirkanoofnee fi hin galmoofne dha.

Sanada qaamni aangoo sanada mirkaneessuu fi galmeessuu hin qabne sirrummaa isaanii madaalee ragaa irratti hin baanee fi hin galmeessine jechuu dha. Waliigaltootni haala barbaadaniin dhimma irratti waliigalanii fi guyyaa irratti barreessuun mallattoo isaanii mirkaneessaan akka ragaatti dhiyaachuu danda'a. Haa ta'u malee, sanadni hin mirkanoofne akka sanada mirkanaa'ee ragaa amanamummaa olaanaa qabaatu waan hin taaneef, bitaa-mirgi qabiyyee sanadichaa, mallattoo isaanii yookaan guyyaa irratti barreeffamee jiru ilaalchisanii salphaatti wal-haaluu danda'u. Dhimmoota ijoo ta'an kaaneen irratti bitaa-mirgi qabiyyee sanadicha irratti kan wal-haalan taanaan, manni murtii sanadicha akka ragaatti fudhatee irratti hundaa'ee murtii kennuuf tarkaanfilee armaan gadii fudhachuu danda'a.

a. Mallattoo sanada irra jiru qorachiisuu

Namni sanadni hin mirkanoofnee fi hin galmoofne akka ragaatti irratti dhiyaatu, mallattoo ykn barreeffamni harka isaatiiti jedhame *kan isaa akka hin taane ifatti kaasuun* sanadicha haaluu akka danda'u s/h/h kwt 2007(1) ni tuma. Sanadni akkasii dhaaltota namoota mallatteessaan jedhamu irratti kan dhiyaate taanaan dhaaltotni himatni irratti dhiyaate, mallattoo ykn barreeffamni sanadicha irra jiru *kan dhaalchisaa isaanii akka ta'etti kan hin fudhanne ta'uu ibsuu qofti* sanadicha haaluuf gahaa akka ta'e s/h/h kwt 2007(2). Haalota lamaan kanneeniin sanada akka ragaatti dhiyaate irra mallattoon ykn barreeffamni jiru haalamnaan mallattoo ykn barreeffamni sanadicha irra jiru kan eenyuu akka ta'e ogeessi qoratee akka qulqulleessu *manni*

murtii ajajuu danda'a. Akka haala dhangala'iinsa tumaalee seera kanaatti, keessumaa kwt 2007 ija tumaa kwt 2005tti yoo ilaalamu, mallattoon sanada irra jiru haalamnaan manni murtii yoo barbaade akka qoratamu ajajuu yookaan akka ragaatti fudhachuu dhabuu danda'a jechuu dha. Hima biraatiin, waliigaltee barreeffamaan hundeeffamuu qabuu fi ijoo irratti wal-falman mirkaneessuuf ragaan barreeffamaa kan dhiyaate taanaan, mallattoon barreeffamicha irra jiru kan haalame yoo ta'e ijoo falmii ragaa namaatiin mirkaneessuun hin danda'amu jechuu dha.

Akka waraabbii afaan Ingiliziitti yeroo mallattoon ykn barreeffamni sanada irra jiru haalamu, mallattichi kan himatamaa ta'uu isaa adda baasuuf manni murtii qorachiisuu akka qabu ibsa. Haala dirqisisaa fakkaatuun kaa'uun tumaa seerichaa ergaa lama kan dabarsu fakkaata. Isaanis, sanada mallattoon irra jiru haalamnaan, sanada sana akka ragaatti fudhachuuf carraa manni murtii qabu qorachiisuu qofa akka ta'e ibsa. Mallattoon sun kan himatamaa ta'uu yookaan ta'uu dhabuu isaa adda baasuuf ragaan namaa kan dhiyaatu akka hin taane ibsa jechuu dha. Itti fufees, ijoo falmii himataa fi himatamaan irratti wal-dhaban, dhimma ka'umsa falmichaa ta'ee jiru barreeffamaan hundaa'uu kan qabu taanaan, ragaa namaa yookaan tilmaama sammuu kan mirkanaa'uu akka hin taane kallattii kan agarsiisu akka ta'etti fudhatamuu danda'a.

Tumaaleen seera hariiroo hawaasaa ragaa sanadaa irratti tumamanii jiran akkuma jirutti seera Biyya Faransaayi irraa waraabaman jechuun ni danda'ama; dhimma sanada qorachiisuu ilaalchisee tumaan kwt 2007 akka waraabbii afaan Ingilizii seera keenyaatti kan barreeffame yoo ta'u ijoo falmii sanadni akka ragaatti irratti dhiyaachuun himatamaan qabiyyee yookaan fudhatamummaan isaa haalame manni murtii ragaa biraa simatee dhagahuuf filannoo akka hin qabnetti hiikuun hojiirra oolchaa jiru.¹⁴⁹ Falmii dhiyaate osoo ragaa hin dhaga'iin murteessuu kan danda'u ta'uu yoo baate, mallattoowwan sanadicha irra jiran mallattoo himatamaa ta'uusaa ogeessaan qoratamee deebiin isaa akka dhiyaatu gochuu akka qabu ejjennoo qabachuun itti hojjechuu irratti argamu. Qorannoo taasifameen mallattoon sanadicha jirra jiru mallattoo himatamaa ta'uun isaa kan mirkanaa'e taanaan sanadichi gita fudhatamummaa sanada mirkanaa'ee galmaa'eetti akka ilaalamuu qabutti irratti hojjetu.¹⁵⁰

Yaada ogeessi mallattoo yookaan qabiyyee sanada tokkoo qorate kennu yaada hanqina hin qabne jedhamee fudhatamuu akka hin qabne, akka biyya keenyaatti, barreessitootni ni eeru. Manni

¹⁴⁹ Martin Oudin (PhD), Evidence in Civil Law-France, (2015), fuula 54

¹⁵⁰ Miil-jalee olii

murtii yaada ogeessi dhiyeesse dhimmoota biroo wajjiin wal-bira qabuun erga madaalee booda fudhachuun ragaa godhee irratti murtii kenna malee yaadni sababa dhiyaate qofaaf irratti hundaa'ee murtii hin kennu; yaada ogeessaa manni murtii kufaa gochuu danda'a jechuu dha.¹⁵¹

Dhimma 11ffaa

Falmii Luba Abrihaa Barahe fi Birrinash Hiluuf gidduutti gaggeeffamaa ture irratti himataan qarshii 12,000 himatamtuun narraa liqeeffatee naaf deebisuu digde jechuun mallaqqicha, dhala isaa fi adabbii qarshii 8000 wajjiin akka kaffaltuuf himata dhiyeeffataniiru. Himatamtuun liqii jedhame hin liqeeffanne, mallattoon sanada akka ragaatti dhiyaate irra jirus kan koo miti jettee haalteetti. Ogeessi mallatticha akka qoratu ajajame *mallattoon sanadicha irra jiru kan eenyuu akka ta'e adda baasuun kan hin danda'amne ta'uu ibseera*. Haaluma kanaan, manni murtii jalaa liqaan qarshii 500 olii ragaa namaatiin kan hin mirkanoofne waan ta'eef akkasumas sanada dhiyaate irratti himatamtuun mallatteessuun ishaa waan hin qulqulloofneef akka ragaatti kan irratti dhiyaatu miti jechuun maallaqa jedhame liqeeffachuun hin mirkanoofne jedheera. Manni Murtii Ijibbaata Federaalaa ammoo ogeessa takiniikaatiin mallattoon kan eenyuu akka ta'e adda baasuun kan dadhabame taanaan, yeroo sanadichi mallatteeffamu namoota raga-baatuu ta'anii fi ragaa biroo dhagahuun mallatichi kan eenyuu akka ta'e adda baasuun ni danda'ama jechuun murtii kenneera. Itti fufuunis, biyya keenya keessatti mallattoon sanada tokko irra jiru kan eenyuu akka ta'e ragaa namaa fi ragaa birootiin akka hin mirkaneessin seerri dhorku hin jiru jedheera. *Bu'uura s/h/h kwt 2472(1) liqiin liqeeffamuu mirkaneessuu fi sanada liqii ibsa jedhame akka ragaatti dhiyaate irra mallattoo jiru mirkaneessuun gargari waan ta'eef, liqiin qarshii 500 olii liqeeffamuu ragaa namaatiin mirkaneessuun hin danda'amu garuu mallattoo sanada liqiin ittiin liqeeffatame jedhamu irra jiru garuu ragaa namaatiin kan eenyuu akka ta'e mirkaneessuun ni danda'ama jedhuun murteesseera.*

Bitaa-mirgi mallattoo sanada tokko irra jiru ilaalchisanii kan eenyuu akka ta'erratti kan wal-dhaban yoo ta'e seerri keenya wal-diddaa kana furuuf tooftaa inni eeru ogeessaan qorachiisuu

¹⁵¹ ጥሁን ተሾመ 388

dha. Ogeessi mallattoon falmii kaase kan eenyuu akka ta'e adda baasuu yoo dhabe ogeessi biraan mallatticha akka qoratu gochuu yookaan odeeffannoo qorannicha milkeessuu danda'u caalaatti walitti qabuun ogeessi duraan qorate irra deebi'ee akka qoratu taasisanii eenyu akka mallatteesse qulqulleessuu malee ragaa namaa dhimmicha irratti dhagahuu yaadni wixineessaa seera keenyaa hin deeggaru.

b. Ragaa dhiyaate duuba seeraa alummaan jiraachuu ilaallu

Ragaan barreeffamaa qabiyyee of irratti qabatee jiruu fi guyyaa irratti barreeffame jiru ilaalchisee namoota waliigalan gidduutti ragaa fudhatamummaa guutuu qabaatu ta'uun akka fudhatamu S/h/h kwt 2005 ni ibsa; qabiyyee/ibsa sanadni sun of irratti qabatee jiru ragaa namaa dhiyeessuun yookaan tilmaama sammuu namaatiin faallessuun akka hin danda'amne seerichi kwt 2006 irratti tumee akka jiru olitti ilaaltee jirra. Haata'u malee, qabiyyeen waliigaltee sanaa seeraa wajjiin kan walfaallessu yota'u qabiyyee sanadichaa keessaa hanga seeraa ala ta'ee jiru akka ragaatti akka hin fudhatamne gochuun barbaachisaa akka ta'e tumaaleen seeraa akeekan ni jiru. Yaada kana murtii armaan gadii bu'uura godhannee haa ilaallu:

Dhimma 12ffaa

Falmii Assegadech Zergawu fi Ayyalee Kidaanee gidduutti gaggeeffame irratti¹⁵² oliyyattuun qarshii 105,000 deebii kennaa irraa **gaafa 19/6/2000** liqeeffachuun maallaqa kana hanga **gaafa 19/10/2000tti** kaffaluu yoo baatte adabbii qarshii 30,000 maallaqichatti dabaluu kaffaltii kan raawwattu ta'uu barreeffamaan waliigalteetti. D/Kennaan guyyaa waliigalametti kaffaltii waan hin raawwanneef qarshii 135,000 fi dhala isaa per sentaa 9 itti ida'amee akka kaffaltuuf mana murtiitti himannaa dhiyeesseera. D/kennaan sanada sana irratti kanan mallatteesse yoo ta'llee maallaqa jedhame osoo hin fudhatiin kan na duraa miliqan ta'uu ragaa namaan akka mirkaneessu gaafatullee gaaffiin isaa kufaa ta'eera. Manni murtii qabiyyee sanada dhiyaate qofa irratti hundaa'uun maallaqa liqeeffame jedhamu, adabbii irratti barreeffamee fi dhala isaa akka oliyyataan kaffaltu murteesseera. Manni Murtii Waliigalaa Federaalaa Ijibbaata Federaalaa gama isaatiin bu'uura s/h/h kwt 2489tti namni maallaqa liqeeffate tokko hanga dhala maallaqichi

¹⁵² Assegadechi Zergawu vs. Ayyale Kidaane, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, jildii 12ffaa, galmee lak 59882

bu'uura seeraatiin argamsiisuu ol akka kaffalu dirqamsiisu fudhatamummaa akka hin qabne waan tumuuf, oliyyataan adabbii maallaqaa qarshii 30,000 akka kaffalu murtaa'e dogoggora bu'uura seeraa kan qabu waan ta'eef akka fooyya'u murteessee jira.

Manni murtii sun qabiyyee sanada dhiyaate qofa bu'uura godhachuun murtii kan kenne yoo ta'u qabiyyee sanadichaa ol kan ta'e seeraa wajjiin wal-simuu waliigaltichaa madaaluu keessa hin dhaqne. Waliigalteen barreeffamaan hundeeffame tokko bu'uura s/h/h kwt 1716tiin waliigaltichi seera yookaan duudhaa uummataa kan faallesu yoo ta'e fudhatamummaa hin qabaatu; akkasumas bu'ura kwt 1704tti waliigaltichi ilaalcha badaa irratti hundaa'ee kan hundaa'e yoo ta'e waliigalticha sanadaan kan ibsamu yota'ellee kufaa taasisuun akka danda'amu seerri kallattii kaa'a. Murtiin olii kun akka agarsiisutti ragaan dhiyaate qabxii bitaa fi mirgi irratti waliigalan hunda kan ibsu yoo ta'ellee miidhaa guddaa qaama tokko irraan kan gahuu fi rakkin qaama tokkoo sababeeffatee kan hundaa'e ta'uu kan akeeku taanaan manni murtii ragaa dhiyaate irra tarkaanfatee haqa murteessuu kan danda'u ta'uu isaati.

Ragaalee sanadaa haxxummaan irratti raawwataman keessaa tokko waliigaltee sanada waliigaltee bakka bu'ummaa bu'ureffatanii raawwatamanii dha. Haala qabatama yeroo ammaa itti hojjetamaa jiru akka mul'isutti aangoo bakka bu'ummaa guutuu kennuun, yeroo baay'ee waliigaltee qabeenyichi gurguruu faana kan kennamuu dha; sochii dinagdee biyya keenyaa keessatti bakka bu'ummaan bakka waliigaltee gurgurtaa bu'ee tajaajila kennaa jira jechuun ni danda'ama. Falmii olii irraa akka argamutti, waliigalteen bakka bu'ummaa gaafa 2/3/2008 kan kenname waliigaltee bittaa-gurgurtaa qe'ee keessaatti gaafa 1/13/2008 raawwatame bu'uureffatee akka ta'e ni tilmaamama. Waliigalteen gaafa 04/5/2009 bakka bu'aa himatamtuu (abbaamanaa himattuu) fi himattuu gidduutti hundeeffame maqaa abbaa qabeenyummaa manichaa gara himattuutti naannessuuf jedhame kan raawwate jedhamee akka fudhatamu yaada waliigalaa dhimmichaa irraa ni hubatama. Rakkoowwan gama kanaan mul'atan murtii armaan gadii akka fakkeenyaatti kaasnee haa ialaallu. -

Dhimma 13ffaa

A/d Eelsabeet Daadhii himata A/d Haragawayiin Arsii irratti dhiyeessiteen¹⁵³ himatamtuun waliigaltee bittaa-gurgurtaa mana koondoominiyeemii natti gurgurte irratti kaffaltiin gama mootummaatiin manicha irraa kan barbaadamu yoo jiraate kaffaluuf kan waliigalte yoo ta'ellee yeroon maqaa abbaaqabeenyummaa manichaa jijjiirrachuuuf gaafadhu qarshii 38,010 manicha irra jiru akkan kaffalu ta'eera waan ta'eef qarshii kanaa fi dhala isaa akka naaf kaffaltu jechuun gaafatteetti. Ragaa barreeffamaa himattuun dhiyeessite waliigaltee bittaa-gurgutaa abbaan manaa himattuu aangoo waliigaltee bakka bu'ummaa himatamtuu irraa gaafa 2/13/2008 argate irratti hundaa'uun himatamtuu wajjiin waliigalee dha. Waliigaltee sana irratti idaa manicha irraa mootummaan barbaadu himatamtuun akka kaffaltu ibsameera. Himattuun deebii kenniteen waliigaltee isheen dhiyeessite sana hin beeku; sanada dharaati jechuun waliigaltee gaafa 1/13/08 barreeffamee fi idaa mootummaa bitattuun akka kafaltu ibsu dhiyeessiteetti. Ragaa himattuun dhiyeessite akka hin beeknee fi himattuun waliigaltee bakka bu'ummaa maqaa abbaa manaa isheetiin fudhate bu'uura godhachuu fi faayidaa dhuunfaa isaanii galmaan gahachuuf raawwatan waanta'eef, waliigaltee fudhatamummaa qabu miti jechuun falmiteetti. Hata'u malee, manni murtii xinxala gaggeesse irratti himatamtuun waliigaltee haaraa kara bakka buutuu ishee gaafa 04/05/2009 raawwate waliigaltee gaafa 1/13/2008 raawwatamee as kan hundaa'e waan ta'eef, himatamtuun waliigaltee lammaffaa kanan bitamuuf ni dirqamti jechuun qarshii 38,010, durgoo abukaattoo, baasii fi kasaaraa, fi kaffaltii mana murtii akka himatamtuun kaffaltu murteesseera.

Gaaffilee Marii

- a. Dhimma 10ffaa irra deebi'aa ilaalaa. Mallattoo sanada tokkoo irra jiru ragaa namaatiin mirkaneessuu fi dhimma falmii ijoo ta'ee ragaa namaatiin mirkaneessuu gidduu garagarummaan qabatamaa jiru maali? Murtiin Ijibbaataa kun bu'uura s/h/h kwt 2007-2008 wajjiin attamitti ilaalama?

¹⁵³ Eelsaabeet Daadii vs. Haragawiiti Arsii, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, Galmee Lak 50296 (08/09/2009)

- b. Murtii dhimma 11 irratti ibsame bu'uura godhachuun, manni murtii ragaan barreeffamaa dhiyaate ilaalcha badaa bu'uura godhatee kan hundaa'e waan ta'eef waliigaltichi fudhatama hin qabu jechief ulaagaalee attamii bu'uura godhachuu qaba?
- c. Dhimma 12ffaa armaan olii irra deebi'aa ilaalaa. Seeraa alummaa waliigaltee lammaffaa sana duuba jiru raawwii akka hin arganne akkamititti taasisuun danda'ama?

2. Sanadoota Sadarkaa Lammaffaa

Sanadootni sadarkaa lammaffaa irratti eeraman sanadoota waliigaltoota garee lamaanin hin mallatteeffamne, gabaasa garee tokkoon dhiyaatu, xalayoota, galmee herregaa dhuunfaa, waraabbii/photocopy sanadootaa, fi kkf yoo ta'an, sanadootni garee kana jalatti hammataman ragaa sanadaa amantaan guutuun irratti gatamu ta'anii kan fudhataman waan hin taaneef, haala addaa keessatti qofa akka ragaatti fudhatamuun bu'uura murtii ta'uu danda'u. Sanadootni akaakuu akkasii bal'inaan qaama isaan maddisiise irratti ragaa ta'anii dhiyaachuu akka danda'an s/h/h kwt 2016, 2017, 2018 fi kan biroo ni tumu.

Mata-duree kana jalatti dhimma seeraan ifatti aguuggii gahaa hin arganne tokko kaafnee haa ilaallu; waliigaltee barreeffamaa namoota garee lamaanin fi/ykn raga-baatotaan himallatteeffamne. Waliigalteewwan seerri *bifa ifa ta'een* barreeffamaan hundeeffamuu qaba jedhu yookaan waliigaltootni foormii barreeffamaan hundeesina jedhanii adda baasuun irratti waliigalanii ala jiran, barreeffamaan hundeesuun dirqama akka hin taane beekamaadha.¹⁵⁴

Waliigalteewwan barreeffamaan dirqama hundeeffamuu hin qabne ilaalchisee namootni walta'uu isaanii afaaniin kan waliigalan taanaan yaada waliigaltee isaanii sana barreeffamaan kan qopheessan yoo ta'e, foormii waliigalteen barreeffamaa tokko bu'uura s/h/h kwt 1723 guutuu qabu irraa eegamuun barbaachisaa akka hin taane dhangala'iinsa tumaa yaada seerichaa irraa kan hubatamuu dha. Tumaan s/h/h kwt 1727(1) irratti waliigalteewwan seeraan yookaan waliigaltee waltaatotaan barreeffamaan hundeeffamuu qaban, mallattoo waliigaltootaa fi raga-baatotaan deeggaramuu akka qabani fi sanadichi mallattoo qaamolee kanneenii ofirraa kan hin qabne taanaan fudhatamummaa akka hin qabaanne tumee jira. Hima biraan, waliigalteewwan seeraan yookaan walta'iinsa waliigaltootaan barreeffamaan hundaa'uuf hin dirqamne, barreeffamaan ibsamani kan jiran taanaan maqaa fi mallattoo raga-baatotaa akkasumas mallattoo waltaatotaa ofirraa kan qaban yoo ta'e malee fudhatama hin qabaatan jechuu miti. Fakkeenyaaf, labsiin

¹⁵⁴ Seera hariiroo hawaasaa kwt 1719 fi 1726

hojjetaa-hojjechiisaa lak 377/1996 kwt 6 fi 7 irratti haala waliigalteen qaxarii itti ibsamu yoo kaa'u, waliigalteen qaxarii barreeffamaan kan hin hundoofne taanaan waliigaltichi afaaniin hundaa'ee guyyaa 15 keessatti hojjechiisaan barreeffama qabxii waliigalteen barreeffamaan hundaa'u qabachuu qabu hammachiisee *mallatteessee* hojjetaaf kennuu akka qabu tuma. Barreeffamani *mallattoo hojjetaa hin qabne sun* ragaa (sanadaa) ta'ee akka fudhatamu labsichi kwt 8 irratti bifa ifa ta'een ibsamee jira.

Gama kanaan, hubannoo jiruu fi kallattii qabatamuu qabu maal akka ta'e murtii Dhaaddacha Ijibbaata Federaalaa tokko gabaabinaan haa ilaallu:

Dhimma 14ffaa

Falmii dhaabbata bulchiinsa manneen kiraa fi G/Hiwoota Kabbadoo gidduu ture irratti¹⁵⁵, himatamaan (Obbo G/Hiwoota) maallaqa kiraa mana kireeffatee keessa jiraatu qarshii 176,564 himataaf akka kaffalu akka irratti murtaa'u gaafachuun, ragaa sanadaa mallattoo himatamaa qofa qabu kan mallattoo himataa, maqaa fi mallattoo raga-baatotaa hin qabne akka ragaatti dhiyeesseera. Himataan deebii kenne irratti, mana himataa keessa jiraachaa kan jiru ta'uu osoo hin haaliin, ragaan sanadaa dhiyaate himataan kan hin mallattoofnee fi raga-baatota lamaan kan mirkanaa'e waan hin taaneef waliigalteen eerame fudhatama kan qabu miti jechuun falmeera. Manneen murtii jalaa, ragaan sanadaa dhiyaate mallattoo himatamaa fi raga-baatotaa waan hin qabneef ragaa seera duratti fudhatama qabu miti jechuun kuffisaniiru. Dhaaddachi Ijibbaataa gama isaatiin akka xiinxalletti, seerri (s/h/h kwt1719-1930) waliigalteen kiraa manaa barreeffamaan ta'uu akka qabu kan hin ibsine ta'uutti dabalee kwt 2898(3) irratti waliigalteen kiraa manaa duraan eegalamee kan jiru taanaan jiraachuu waliigaltichaa ragaa namaa yookaan tilmaama sammuu tiin raggaasisuun waan danda'amuuf, *ragaa barreeffamaa himataan dhiyeesse ragaalee seerichi gaafatu caalaa fooyya'aa ta'ee osoo jiruu* manneen murtii jalaa waliigalteen hin jiru jechuun murtii isaan murteessan dogoggora seeraa qaba jechuun murteesseera.

Sanadootni sanadoota sadarkaa lammaffaa jedhamanii fudhataman gahumsa amanaiisuu gadaanaa kan qaban waanta'aniif, beekamtii s/h/h kwt 2005, 1719-1726, 2889 fi kkf sanadootaaf kennee jiru kan qooddatan miti. Kanaafuu, manni murtii gita ragaa namaa fi ragoota biroo

¹⁵⁵ Dhaabbata bulchiinsa manneen kiraa vs. G/Hiwoota Kabadoo, mana murtii waliigala federaalaa dhaaddacha ijibbaataa, galmee lak 25938 (Jildii 7)

sanadoota sadarkaa lammaffaa kanneeniif kenna malee akka ragaa barreeffamaatti kan fudhatu miti. Bu'uura kanaatiin, murtii olii keessatti murtii Manni Murtii Waliigalaa Dhaaddacha Ijibbaataa Federaalaa kenne akka ibsutti *barreeffama waliigaltootaa fi raga-baatotaan hin mallattoofne* ragaa namaa caalaa fudhatama ragaa qabu akka ta'etti ibsi kenname ibsa walta'aa miti jechuun ni danda'ama.

Gaaffilee Marii

1. Falmii Abbaa Alangaa vs. Mulugeetaa H/Maariyaam n-2 gidduu ture irratti¹⁵⁶ himatamaa Iffaan badhaadhina isaaf hin malle argachuuf jecha ani dhaaltuu Adde Shaashituu G/Waldii fi Obbo W/Aragaay Deelloo akka ta'e fakkeessuun himatamtuu 2ffaan (abukaattoon) mana murtiitti iyyata dhiyeessitee mirga dhaaltummaa akka mirkaneessitutti bakka bu'ummaa kenneera; bakka bu'ummaa sana irratti hundaa'uun manni murtii ragaa dhaaltummaa dhugummaa hin qabne akka kennu taasisaniiru; itti fufuunis, qabeenyaa dhaalchistootaa dhaaltota muraasa qofaa wajjiin himatamaa Iffaan adda qooddachuun lafa isa gahe irratti kaartaa fi pilaanii baafachuun nama biraatti gurgureera jedhame S/Y kwt 676(2a) jalatti himatamaniiru. Yakka sana mirkaneessuuf abbaan alangaa ragaa sanadootaa fi ragaa namaa dhiyeesseera. Ragaan namaa dhiyaatan himatamaa fi dhaalchistoota gidduu akkasumas dhaaltota isaanii gidduu firummaan kamiyyuu akka hin jirre ibsaniiru. Ragaan faccisaa gama isaaniitiin dhaalchistootaa fi himatamaa Iffaa gidduu firoomni dhiigaa akka jiru ibsaniiru. Manni murtii xiinxala gaggeesseen ragaa barreeffamaa fi ragaa namaa abbaan alangaa dhiyeesse ragaa faccisaa caalaa nu amansiiseera jechuun himatamaa Iffaa waggaa tokkoo fi baatii afur adabeera.
 - a. Ragaa dhaaltummaa sanadaa mana murtiin qophaa'ee fi qaama biraatiin akka ragaatti fudhatamee irratti hundaa'uun murtiin kenname tokko dogoggoraan ragaa kennameedha yoo jedhame ragaa namaatiin mana murtii falmii yakkaa dhaga'uun dhimmi qulqullaa'uudhaa? Ragaan namaa ragaa sanadaa kenname sobsiisuuf/fashaleessuuf ragaa rogummaa qabuudhaa?

¹⁵⁶ Abbaa Alangaa vs. Mulugeetaa H/Maariyaam fi Eebbisee Simeessoo, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmee lak 5112

- b. Falmii olii kana irratti abbaan seeraa tokko murtii kenname irratti hambifannoo qabaan yoo ibsan, ragaan dhaaltummaa kenname bu'uura s/h/h kwt 998tiin mana murtiin osoo hin haqamiin ragaa sobaati ykn ragaa mana murtii dogoggorsuun kenname jedhame fudhatamuu hin qabu jechuun himatamaan bilisa bahuu qaba jechuun ejjennoo isaanii ibsaniiru. Haala ragaan sanadaa tokko itti mormamuu qabu ilaalchisee ejjennoo abbaa seeraa sana akkamitti ilaaltu?
2. Dhimmi kun dhimma mana murtii A/Balee Gasgaaritti lakk.G.17070 ta'en murtii argate yoo ta'uu himatoonni addee Askaalaa Mangistuu fi Gannat Mangistuu ijoollee obbo Mangistuu fi addee Kulii Gurmuu ta'u fi addee Damoozee Mangistuu kan jedhamtuu qabeenya dhaalaa maatii isaanii kan ta'e lafa qonnaa fi baargamoo heektaara 3.3 gahee keenya osoo nuuf hin kenniin dhuunfaa isheetti itti fayyadamaa waan jirtuuf gahee keenyaa nuuf haa kennitu jechuun himataniiru. Himatamtuun deebii kennite irratti qabeenyi lafaa himatootni gaafatan kan dhuunfaa ishee akka ta'e ibsuun akka ragaatti waraqaa abbaa qabiyyummaa dhiyeeffatteetti. Manni murtiichaa ijoo dubbii qabeenyii himatamttuu harkatti aragamu qabeenya dhuunfaa ishee yookaan kan abbaa fi haadha isaaniti? Ijoo falmii jedhu qabachuun ragaa bitaaf mirgaa dhagheera. Ragooleen namaa sadii dhiyaatan jecha waliitti dhiyaatuun walfalmitoonni abbaa fi haadha tokko irraa dhalachuu kan beekanii fi erga abbaa fi haatii isaanii du'anii booda qabeenyi isaanii kan ta'e lafa qonnaa fi baargamoo heektaara 3.3 iddoo lamatti argamuu harka himatamtuu jiraachuu ibsaniiruu. Akka ragaa faccisaa namoonni lama dhiyaatanii, ragaan 1ffaan himatamtuun fi himatoonni ilmaan abbaa fi haadha tokko ta'uu fi himatamtuun lafa heektaara 2.2 warrii isaanii osoo hin du'in dura kan qabdu ta'uu fi daangaa lafichaa akka hin beekne duubateera; ragaan 2ffaa warrii walfamitootaa lafa qabaachuu ibsuun bal'ina lafichaa garuu akka hin beeknee fi lafichatti erga waggaa 18 asi himatamtuun kan itti fayyadamtu ta'uu ragaa baheera. Himatoonni waraqaa ragaa abbaa qabiyyummaa himatamtuun dhiyeessite akka qoratamuuf mormanii manni murtiis ragaa kun wajjira lafaa fi eegumsa naannoo aanichaa irraa qulqullaa'e akka dhiyaatuu kan ajajee yoo ta'u, waajjirichis waraqaa abbaa qabiyyummaa himatamttuun dhiyeeffatte jalqaba maqaa obbo Mngistuu Roobiitiin jiraachuu fi waraqumma kana irratti haquun jalatti maqaa

himatamttuutiin galmaa'ee jiraachuu daangeesitoota tokko tokko irrattis haqamaafii laaqamaan jiraachuu ibseera.

Manni murtii xiinxala kenneen, namni kamiyyuu karaa kamiinuu yaa ta'uu lafas ta'ee qabeenya birootti waraqaa qabiyyee abbaa lafummaa kan itti qabu yoo ta'e lafichi kan abbaa qabiyyee itti qabuutti kunnis s/h/h kwt 1195 irraa hubachuun ni danda'ama kanaaf himatamttuun lafa harkaa qabduu irratti waraqaa abbaa qabiyummaa lakk 2629788 ta'e ittiin qabdu waan ta'eef qabiyyee dhuunfaa himatuutti kanaaf himatoonni mirga homaatu kan irraa hin qabne ta'uu ragaa namaa fi barruu irra jiruu irraa hubachuun ni danda'am jedhe himaticha kufaa godheera. **Manni murtii ragaa sanadaa abbaa qabiyummaa osoo jiruu ragaa namaa bitaa-mirgaa dhagahuu isaa attamitti ilaaltu?**

3. Falmii Luksar fi Birunaayis¹⁵⁷ gidduu ture irratti bitaa-mirgi waliigaltee bittaa-gurgurtaa konkolaattotaa duraan waliin qaban irratt dabaluu bittaa konkolaattota shanii waliigaltee barreeffamaa kan ragootni irratti hin caqasamanii hin mallatteessin irratti waliigalaniiru. Waliigalteen sanadaa kan namootni ragaa ta'anii irratti hin mallatteessine akka ragaatti yoo dhiyaatu, sababa ragootni irratti hin mallatteessineef ragaa ta'ee fudhatamuu hin danda'u jechuun falmiin irratti ka'eera. Manni murtii barreeffamni dhiyaate hariiroo daldalaa duraan jiru itti kan fufsiise ta'uu kan ibsu waanta'eef, hariiroon akkasii ammoo callisuun (silence) illee hundeeffamuu kan danda'u waan ta'eef, bu'uura s/h/h/ kwt 1684tiin ragaa barreeffamaa fudhatama qabu akka ta'etti ibsuun irratti hundaa'ee murtii kenneera.
 - a. Murtii kenname kana akkamitti ilaaltu?
 - b. Waliigalteewwan seerri barreeffamaan hundeeffamuu qabu jedhu ala jiraan irratti bitaa-mirgi dhimma irratti waliigalan barreessuun ofii isaanii qofa irratti kan mallatteessan yoo ta'e, barreeffamni sun ragaan irratti hin mallatteessine jedhamee fudhatama kan dhabu ta'aa?

¹⁵⁷ Waldaa daawwachiiftuu Luksar vs. waldaa Biruhnaayis, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, galmee lak 12719 (Jildii 7ffaa)

Maddoota Barreeffamichaa

I. Seerotaa

- Heera Mootummaa RDFI, *Negaarit Gaazzexaa Federaalaa*, 1995
- Heera Mootummaa Naannoo Oromiyaa Fooyyaa'ee, *Magalaata Oromiyaa*, 2001
- Seera Hariiroo Hawaasaa Itoophiyaa
- Seera Yakkaa RDFI
- 1967 Draft evidence rules
- Seera Adeemsa Falmii Hariiroo Hawaasa
- Seera Adeemsa Falmii Yakkaa
- Labsii Mirkaneessaa fi Galmeessa Sanadootaa Federaalaa, lak 922/2008,
- Wixinee seera deemsa falmii yakkaa fi seera ragaa abbaa alanagaa waliigalaa Federaalaatiin bara 2009 bahe.

II. Kitaabolee

- Justice Y.V. Chandrachud, *The law of evidence*, wadhawa and company Nagpur ,21st Edition (2006)
- Kahsay Debsu and Andualem Eshetu, *Law of Evidence (Teaching Material, Prepared under the Sponsorship of the Justice and Legal System Research Institute)*,
- *Ethioipioian Civil procedure* Rober Alen Sedler
- ብ/ ጎራል ተጎቅ ተተሠ ባማስረ ህ መሠረተ ሃግቦኖ 1ኛ ዕጅም 1997 ዓ.ም. በአ.አ. ብረብርሲቲ መኮሃምፔ ማዕጸል ባተተመ
- ታ ወ. ተሳለፖ ባማስረ ምዘ መ. ል በምፔህ አካላፔ ባለመብደኖ ባስልጎ ማዕጸል አስልጎ ፖ ባተዘ
- ጥላሁን ተሾመ፣ የኢትዮጵያ የወ.ል ህግ መሰረተ ሀሳቦች፣ ሶስተኛ እትም፣
- Jules Epstein, *the great engine that couldn't: science, mistaken identifications and the limits of cross-examination*, *Stetson Law Review*, Vol. 36, (2007),
- John Ashcroft, Deborah J. Daniels and Sarah V. Hart, *Eyewitness evidence: A trainer's Manual for Law Enforcement*, U.S, Department of Justice office of Justice Programs,
- Barry S. Cooper, Hugues Herve' and John C. Yuillee, *Evaluating Truthfulness: Detecting Truth and Lies in Forensic Contexts*, John Wiley and Sons, Ltd, (2009),

- Handbook of psychology of investigative Interviewing: current developments and Future Directions, Ed. Ray Bull, Tim Valentine and Tom Williamson, John Wiley and Sons, Ltd, (2009),
- Raymond Emson, Evidence, 4th ed., Replica Press pvt, Ltd (2008)
- Marise Cremona, Evidence, 4th edition, Raymod Emson (2006),
- Bryan A. Garner (chief editor), Black's Law Dictionary, 7th ed., (West Group), 1999;

III. Joornaalota

- Tafrii Baqqalaa fi Angeessaa Itichaa Kenninsaa fi Barreessa Murtii Dhimmoota Hariiroo Hawaasaa Manneen Murtii Oromiyaa: Seeraa fi Hojimaata Joornaalii Seeraa Oromiyaa [Jiil.7, Lak 1,2010]
- Abreha Mesele, The Standard in Admitting the Expert Evidence in Ethiopia, Mizan Law Review, Vol.11, No.1,2017
- Wise, Richard A. and Safer, Martin A., "A Method for Analyzing the Accuracy of Eyewitness Testimony in Criminal Cases" (2012). *Court Review: The Journal of the American Judges Association*. 387,
- R. v. Turner, [1974] QB 834 (England.), as cited in Gary Edmond, Simon Cole and et al. (2013). 'Admissibility Compared: The Reception of Incriminating Expert Evidence (Forensic Science) in Four Adversarial Jurisdictions'. *University of Denver Criminal Law Review*, Vol. 3, pp. 31-109
- Martin Oudin (Ph.D), Evidence in Civil Law-France, Institute for Local Governance, (2015), fuula 29;

IV. Dhimmoota Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Muraasa

- Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj/Jildii 9ffaa lakk.G. 47252
- Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj /Jildii 15ffaa lakk.G. 86510
- Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 9ffaa lakk.G. 44634
- Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 12ffaa lakk.G 49502
- Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 15ffaa lakk.G 77983
- Murtii M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 15ffaa lakk.G 89494
- M/M/W/F/Dha/Ijj Jildii 15ffaa lakk.G. 42706

- Waldaa daawwachiiftuu Luksar vs. waldaa Biruhnaayis, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, galmee lak 12719 (Jildii 7ffaa)
- Abbaa Alangaa vs. Mulugeetaa H/Maariyaam fi Eebbisee Simeessoo, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, galmee lak 5112
- Dhaabbata bulchiinsa manneen kiraa vs. G/Hiwoota Kabadoo, mana murtii waliigala federaalaa dhaaddacha ijibbaataa, galmee lak 25938 (Jildii 7)
- Eelsaabeet Daadii vs. Haragawiiti Arsii, Mana Murtii Olaanaa Godina Shawaa Bahaa, Galmee Lak 50296 (08/09/2009)
- Warquu Daadhii vs. Magarsaa Hordofaa fi Qannoo Booranaa, Mana Murtii Aanaa Ada'aa, Galmee Lak 59310
- Abbaa Taayitaa Gumuruukaa fi Galiiwwanii Buufata To'annoo Hararii vs. Saayfeddiin Abduqadir, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, Galmee Lak 89640 (Jildii 15ffaa)
- Assegadechi Zergawu vs. Ayyale Kidaane, Mana Murtii Waliigala Federaalaa Dhaaddacha Ijibbaataa, jildii 12ffaa, galmee lak 59882
- Zabiibaa Mussaa vs. Amaan Bariisoo, Mana Murtii Olaanaa Godina Adda Adaamaa, galmee lak 25546 (16-06-2009)
- Heden Kaasay fi Aster Demse vs. Seeyife Alamu, Mana Murtii Waliigalaa Federaalaa Dhaddacha Ijibbaataa, galmee lak 98583 (Jildii 19ffaa)
- Huseen Mahammad n 4 vs. Faaxumaa Huseen n-3, Mana Murtii Godina Jimmaa, galmee lak 40072 (19-03-2010)